

BIZANTSKA I ZAPADNA IKONOGRAFIJA POJEDINAČNIH PRIKAZA SVETACA NA MINIJATURAMA *HRVOJEVA MISALA*

Ljiljana MOKROVIĆ, Zagreb

Ikonografska analiza pojedinačnih likova svetaca na minijaturama *Hrvojeva misala* upućuje na niz zajedničkih osobina, prisutnih u srednjovjekovnoj bizantskoj, zapadnoj i dalmatinskoj (hrvatskoj) umjetnosti. Najviše sličnosti pronađeno je u slikarstvu, uključujući minijature u hrvatskoglagoljskim misalima. Većina minijatura nisu čisti ikonografski tipovi, već su kombinacija bizantske i zapadne tradicije. Bizantskih je elemenata više na prikazima svetaca koje časti istočna i zapadna liturgija, a zapadnih na minijaturama franjevačkih svetaca i svetaca omiljenih u srednjem vijeku na Zapadu. Bizantski se elementi očituju u načinu slikanja svetaca kao pojedinačnih likova ili likova u nizu na freskama i ikonama, a zapadni u slikanju narativnih i deskriptivnih detalja tipičnih za gotiku. Konzervativnost ikonografskih obrazaca izraženija je u bizantskom utjecaju, dok zapadna ikonografija više ovisi o razvoju umjetničkih stilova od ranoga kršćanstva do rane renesanse i o suvremenom srednjovjekovnom ukusu.

Ključne riječi: Hrvojev misal, pojedinačni likovi svetaca, minijature, bizantska umjetnost, zapadna umjetnost, ikonografija

1. UVOD

Minijature *Hrvojeva misala* (*Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*) iz 1403.–1404. (u nastavku teksta: MHrv)¹ na stilskom² i ikonografskom³ planu sadrže kombinaciju bizantskoga i zapadnoga utjecaja.

¹ Usp. faksimilna izdanja: JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891; HRVOJEV 1973.

² Vidi više u MOKROVIĆ 2010: 505–538. Usp. JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110; PANTELIĆ 1970: 78 i 89–90; PRIJATELJ 1984: 312(92)–313(93); MOKROVIĆ 2008: 354.

³ »Poznavanje ikonografskih normi koje su obvezivale stvaraoca djela, a tako i poznavanje predložaka kojima se mogao služiti, nužna je pretpostavka svakoj likovno-kritičkoj interpretaciji odnosno vrednovanju. Ikonografska komponenta nužno mora biti uključena

Nastale su u Dalmaciji kao susretištu europskoga Istoka i Zapada, pa je i zastupljenost bizantskih i zapadnih varijanti u uvjetima dalmatinske »periferne sredine«⁴ više pravilo no izuzetak. To se odnosi na minijature pojedinačnih likova na kojima je prikazan jedan svetački lik, ali i na minijature sa skupnim prikazima koje opisuju neki događaj.⁵ Stoga problem udjela bizantske i zapadne ikonografije u MHRV traži odgovor na pitanje gdje je granica između tih dviju sfera utjecaja i u kojoj ih je mjeri moguće razlučiti, budući da, ujedinjene na jednom te istom prikazu, stvaraju novu likovnu kvalitetu. Većina pojedinačnih prikaza u MHRV oslanja se na ikonografske obrasce podrijetlom iz ranoga kršćanstva koji su i dalje zastupljeni u srednjovjekovnoj ikonografiji Bizanta i Zapada. U kontekstu gotičkoga humanizma i težnje da se sakralni i liturgijski motivi prikažu na donekle »posvjetovljen« način, dio prikaza u MHRV zadobiva složenije značenje utemeljeno na prethodnoj slikarskoj tradiciji, utjecajima suvremene umjetnosti, lokalizmima, kao i s obzirom na domaće kultove u dalmatinskoj sredini 15. st.

Osnovne su značajke bizantske umjetnosti vjerska simbolika i trajnost ikonografije koje, jednom zadane, trpe vrlo male ili nikakve promjene. Bizantska je umjetnost na hrvatskom tlu prisutna još od 4. st., a njezine su se ranokršćanske ikonografske sastavnice održale i dulje, s različitim jačinom i važnošću. Pritom je primjena arhaičnih rješenja s jasnim odjecima bizantske umjetnosti bila udružena sa srednjovjekovnim zapadnim stilskim utjecajima. Iz toga se razvio fenomen adriobizantizma kao bizantizam iz druge ruke⁶, koji će se razvijati i postojati sve do 16. stoljeća, osobito u Istri i Dalmaciji.⁷ U hrvatsko romaničko fresko slikarstvo bizantski su utjecaji dospjeli uglavnom posredništvom talijanske umjetnosti: iz Akvileje (u Hum

---

u svaku interpretaciju likovnog djela koje pripada kršćanskom tematskom krugu. [...] Pri tome utvrđivanje strožeg pridržavanja ili većeg udaljavanja pojedinog djela od te kompozicijske ili oblikovne okosnice ne teži kvalitativnom sudu, nego mu je cilj tipološka definicija: drugačija kompozicija, neka ikonografska »inačica« poznate teme može značiti kreativnu preradu i slobodu stvaraoca, ali i nesporazum primitivnog, naivnog majstora.« Usp. BADURINA 1979: 13–14.

⁴ Više o tome vidi u KARAMAN 1963.

⁵ Članak je prvi dio moje studije o ikonografiji minijatura u MHRV. Drugi dio (u rukopisu) obuhvaća skupne prikaze u MHRV.

⁶ MOKROVIĆ 2010: 508–511.

⁷ Isto: 509 i navedena literatura u bilješkama.

u Istri), iz Venecije (u Zadar), iz Apulije (u Dubrovnik),⁸ a u 14. stoljeću najizraženiji su u dalmatinskome slikarstvu na dasci pod utjecajem suvremene venecijanske umjetnosti. Sličan se protok slikarskih obrazaca odvijao i na području oslikavanja liturgijskih rukopisa, neovisno o tome jesu li njihovi iluminatori preslikavali kompozicije iz nekoga starijega rukopisa, ili su slikali nove minijature, ali po uzoru na likovna djela iz svoje okoline: na zidne slike, slike na dasci u funkciji oltarnih slika, poliptihe ili ikone nastale po uzoru na bizantske.

Bizantski ikonografski elementi na minijaturama u MHRv slični su ponajprije onima u srednjovjekovnom venecijanskom slikarstvu, ali i u zapadnom slikarstvu izvan Venecije koje je bilo izloženo utjecaju Bizanta. Tomu umjetničkomu krugu pripada i srednjovjekovno dalmatinsko slikarstvo, uključujući i iluminirane kodekse poput gotičkoga MHRv. Udio bizantskih osobina u MHRv veći je na prikazima biblijskih likova i svetaca koje podjednako štuje Bizant i Zapad, a osjetno manji kod onih koji se štuju samo na Zapadu.

Zapadnih je ikonografskih elemenata u MHRv više na minijaturama svetaca koji su se počeli prikazivati zahvaljujući liturgijskoj reformi za koju su u 13. st. zaslužni franjevci, i zahvaljujući kojoj je u sanktoral misalâ ušlo mnogo svetaca koji su se pojavili tek nakon sv. Franje Asiškoga. Ti su sveci ujedno bili suvremenici gotičkoga stila koji se tijekom 14. st. razvijao po čitavoj Zapadnoj Europi uz romaniku kao vremenski paralelan, no stilski već prevladan likovni izričaj. Ovomu valja dodati da se na Zapadu, još od pobjede kršćanstva, tijekom čitavoga srednjega vijeka promicao kult svetica-prvomučenika širenjem njihovih relikvija po raznim mjestima i zemljama, pa je njihova ikonografija ponekad ovisila i o nekim neumjetničkim i neckvenim razlozima, uvjetovanima lokalnim ambijentom i prodorom kasnogotičkih svjetovnih elemenata u umjetnost namijenjenu liturgiji. To je utjecalo i na ikonografiju minijatura u MHRv koje stilski naginju Zapadu. Pritom, gotička je umjetnost u Dalmaciji u 14. i početkom 15. st. vrlo slična venecijanskoj, s kojom dijeli mnoge zajedničke stilske osobine, ponajprije gotičke s ponekim reliktom romanike, elementima međunarodnoga aristrokratskoga (dvorskoga) stila i nagovještajima rane renesanse.⁹

⁸ Isto.

⁹ MOKROVIĆ 2010: 517–532.

2. MATERIJAL I METODOLOGIJA

Već ranije provedenom detaljnom ikonografsko-ikonološkom analizom Marije Pantelić iz 1970.¹⁰ identificirani su svi likovi na minijaturama u MHRV prema sadržaju teksta, kao i njihove ikonografske osobine. Ovdje će se one detaljnije opisati i odredit će se udio bizantskih i zapadnih ikonografskih elemenata.¹¹ Neće se, međutim, ponavljati tumačenje kakvo je već dala Marija Pantelić¹² pozivajući se na Wickhoffove zaključke.¹³ M. Pantelić je, istražujući povijesnu podlogu iluminacija u MHRV,¹⁴ posebnu pažnju posvetila minijaturama i inicijalima u MHRV. Identificiravši motive, minijature je podijelila u nekoliko osnovnih skupina: ilustracije starozavjetnih tekstova,¹⁵ minijature novozavjetnih tema,¹⁶ minijature svetaca,¹⁷ simbole među kojima posebno obrađuje biblijske životinje,¹⁸ alegorije mjeseci¹⁹ i inicijale.²⁰ Potom je analizirala svaku pojedinačnu minijaturu s obzirom na podrijetlo motiva, kao i moguće putove njihova prenošenja do iluminatora MHRV. Ti su putovi bili uvjetovani povijesnim odrednicama koje su utjecale na razvoj kršćanske umjetnosti u Bizantu i na Zapadu, a njihov se odjek nalazi na minijaturama u MHRV. Povijesna analiza M. Pantelić ukazala je na niz ikonografskih detalja bizantskoga podrijetla na minijaturama u MHRV, što se nadovezuje na rezultate Wickhoffove studije iz 1891. u kojoj je »ustvrdio da ikonografske kompozicije Hm [i. e. MHRV] nemaju veza sa sjevernom talijanskom umjetnošću, jer da su one odraz bizantske umjetnosti, dok stilski izraz minijatura Hm [i. e. MHRV] preko Giotta i nekih, navodno, firentinskih kompozicija, dovodi u vezu s firentinskim koralima 14. st., odnosno s toskanskim stilom dekoracije kodeksa«. ²¹ Cilj istraživanja M. Pantelić bio je, između ostaloga,

¹⁰ PANTELIĆ 1970: 44–45, 60–65.

¹¹ MOKROVIĆ 2008–2009: URL: minijature.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹² PANTELIĆ 1970: 44–45, 60–65; PANTELIĆ 1973.a: 495–507.

¹³ JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110; PANTELIĆ 1973.a: 495.

¹⁴ PANTELIĆ 1970: 39–96.

¹⁵ Isto: 44–45.

¹⁶ Isto: 45–60.

¹⁷ Isto: 60–65.

¹⁸ Isto: 66–67.

¹⁹ Isto: 67–70.

²⁰ Isto: 70–78.

²¹ Isto. Usp. tumačenje u JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110.

što preciznije odrediti gdje bi trebalo tražiti slikara koji je oslikavao MHRv. Stoga je u svome istraživanju nastojala utvrditi kontinuitet pojedinih motiva utvrđujući podudarnosti, sličnosti i razlike njihovih različitih ikonografskih rješenja u istočnoj (bizantskoj) i zapadnoj srednjovjekovnoj umjetnosti prateći ih unatrag sve do ranokršćanskoga doba na Istoku i na Zapadu što je za posljedicu imalo uspostavljanje vrlo bogata referentnoga materijala nastala u široku vremenskom rasponu od ranoga kršćanstva do kasnoga srednjega vijeka. Takav je pristup bio neophodan, jer je broj usporednih primjera unutar korpusa minijatura hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih rukopisa ograničen i nedostatan za stilska i ikonografska istraživanja. Pantelić je dala prednost dijakronijskomu, a ne sinkronijskomu pristupu iz nekoliko razloga. Prvo, minijatura u hrvatskoglagoljskim kodeksima nema tako mnogo kao u latinskim, osobito onima u drugim europskim zemljama. Drugo, mnoge od njih su slabije kvalitete od svojih likovnih predložaka, bez obzira potječu li iz latinskih kodeksa, starijih glagoljskih rukopisa ili je ilustrator bio inspiriran likovnim djelom drugoga podrijetla. Treće, minijature i općenito iluminacija hrvatskoglagoljskih misala slabo su istražene, a bez određene količine usporednoga likovnoga materijala usporedba nije moguća. Također, budući da je Pantelić likovnoj problematici prišla više s povijesnoga nego s povijesnumjetničkoga stajališta, njezine će se analize ovdje preispitati, nadopuniti i opširnije objasniti. Razlučit će se udjeli istočnoga i zapadnoga utjecaja na pojedinačnim minijaturama i dati što više usporednih primjera iz bizantske i zapadne umjetnosti koji potkrepljuju zapažanja Marije Pantelić, a do kojih se došlo uvidom u veći broj danas poznatih izvora i u suvremenu ikonografsku literaturu koja je nastala u posljednjih četrdeset godina.²² Osim toga, metodologija M. Pantelić manjim će dijelom poslužiti i za usporedbu njezinih²³ i Wickhoffovih²⁴ zaključaka, prema kojima je podrijetlo minijatura MHRv u toskanskoj srednjovjekovnoj umjetnosti, sa zapažanjima autora prema kojima je podrijetlo minijatura iz MHRv u kasnogotičkom venecijanskom slikarstvu.²⁵ S ikonografskoga gledišta, ovim će se istraživanjem nastojati potvrditi teza o većem udjelu bizantskih elemenata na pojedini-

²² Usp. navedenu literaturu na kraju članka.

²³ PANTELIĆ 1970: 78.

²⁴ JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110.

²⁵ ĐURIĆ 1957: 39–51; IVANČEVIĆ 1993: 106–107; MOKROVIĆ 2010: 525–530; PRIJATELJ 1984: 311(91)–318(98).

načnim prikazima koji su analizirani sa stilskoga i morfološkoga gledišta.²⁶ Zbog velikoga broja pojedinačnih minijatura u MHRV, zasad se neće ulaziti u liturgijska tumačenja bizantskih ili zapadnih elemenata, već ćemo se ograničiti samo na likovnu komponentu, bez ulaženja u ikonološka objašnjenja, budući da bi to zahtijevalo zasebne studije svake pojedinačne minijature.²⁷

S obzirom na kontinuitet ikonografskih obrazaca u MHRV, ovo je istraživanje s jedne strane dijakronijsko, a s druge sinkronijsko:²⁸ dijakronijsko u rasponu od 4. do 15. st., odnosno u stilskoj amplitudi od ranoga kršćanstva do renesanse, a sinkronijsko jer se prikazi istih motiva pronalaze ne samo na minijaturama MHRV nego i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima te zapadnim latinskim kodeksima. Likovne su usporednice pronađene i na slikarskim, kiparskim, zlatarskim i drugim djelima nastalima u Dalmaciji (Hrvatskoj), kao i u okružju zapadne i bizantske srednjovjekovne umjetnosti.

3. IKONOGRAFIJA POJEDINAČNIH BIBLIJSKIH LIKOVA

Dio pojedinačnih prikaza biblijskih likova koji se časte u istočnoj i zapadnoj liturgiji, na minijaturama u MHRV uglavnom je sličan u bizantskoj i zapadnoj umjetnosti.²⁹ To su starozavjetni proroci; novozavjetni likovi: evanđelisti, apostoli, sv. Ivan Krstitelj, sv. Marija Magdalena; sv. Mihovil Arkandeo koji se pojavljuje u Starome i Novome zavjetu (Još 5,13–15; Otk 12,1–9) te simbolički prikazi evanđelista (tetramorf).

²⁶ MOKROVIĆ 2010: 513–517.

²⁷ Ikonološke interpretacije proizlaze iz ikonografskih istraživanja, no nadilaze isključivo povijesnoumjetnička proučavanja. Ikonologiju bi se moglo definirati »kao granu *povijesti kulture*, čiji je zadatak otkriti kulturnu, socijalnu i povijesnu pozadinu tema u likovnoj umjetnosti i uzevši tu pozadinu kao ishodište objasniti zašto je određenu temu izabrala određena osoba (umjetnik ili naručitelj) na određenom mjestu i u određeno vrijeme te zašto je ta tema predstavljena na određeni način.« Usp. STRATEN 2003: 17. U novije su se vrijeme pojavili i ikonografski studiji kao znanstvena disciplina proizišla iz povijesnoumjetničke struke, ali koncipirana interdisciplinarno s obzirom na širok spektar međusobnih poveznica. Usp. VICELJA-MATIJAŠIĆ; GAŠPAR 2008: 1.

²⁸ Istraživanje se provodi uz pomoć *Računalnoga programa »Minijature«* unutar institutskoga projekta *Glagoljska paleografija* (voditeljica: Marica Čunčić). Usp. MOKROVIĆ; MAGDIĆ 2008–2009: URL: minijature.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

²⁹ Različitosti u njihovim prikazima u MHRV ne proizlaze iz ikonografije, već od morfoloških i stilskih otklona uvjetovanih još uvijek nepoznatim predloškom, jednim ili više.

3.1. Starozavjetni proroci

U MHRV nalaze se prikazi sljedećih starozavjetnih proroka: Izaije, Elizeja, Danijela i Ilije. Prikazi prvih triju navedenih proroka izvedeni su po zapadnoj ikonografiji, to jest kao mlađi bezbradi likovi u zapadnoj srednjovjekovnoj odjeći i s rotulusom kao glavnim atributom, za razliku od bizantske koja ih slika kao starce s dugom (najčešće sijedom) kosom i bradom, odjećom po uzoru na antičku i s rotulusom.³⁰ Pritom, srednjovjekovna odjeća proroka slična je odjeći kakvu su u kasnom srednjem vijeku nosili pripadnici višega društvenoga sloja na Zapadu, pa je to jedan od znakova ugledanja i na suvremeni gotički stil u umjetnosti. Odjeća proroka po uzoru na rimsku antiku sačuvana je u bizantskim prikazima, budući da je Bizant sačuvao antičku tradiciju dulje, dosljednije i doslovnije od Zapada, osobito u prikazima svetih likova. Ranosrednjovjekovni Zapad prve obnove antike doživljava već u karolinško doba, no daljnje prisjećanje na antiku tijekom zapadnoga srednjega vijeka uglavnom biva potisnuto na margine umjetničkoga stvaranja, ili varira u pojedinim likovnim izričajima sve do ponovne pojave u doba humanizma i renesanse. Utoliko su proroci u MHRV, odjeveni po zapadnoj srednjovjekovnoj modi, u ikonografskoj hijerarhiji likova u MHRV spušteni stepenicu niže, kao likovi koji svojim suvremenim i svjetovnim načinom odijevanja odaju nižu razinu važnosti u odnosu na novozavjetne likove koji imaju primat u katoličkoj vjeri.³¹

Prorok Izaija (f. 15c) u gotičkoj je tunici s plaštem, s gotičkom kapom i s razvijanim rotulusom (Sl. 1.). Budući da je rotulus općenita oznaka starozavjetnih proroka, *Izaija* je ikonografski neutralan pa djeluje kao gotička ilustracija (»portret«³²), a identificiran je time što se nalazi uz početak teksta Iz 60,1–6. Tomu pridonosi i umjetnikovo nastojanje individualizacije lica u odnosu na druge proroke u MHRV. Konceptijski, Izaija i ostali proroci u MHRV slični su bizantskoj umjetnosti koja ih rado prikazuje kao zasebne likove u nizu fresaka ili na ikonama. Odjek toga je i u zapadnim primjeri-

³⁰ Škola Teofana Grka, *Prorok*, freska, oko 1370., Novgorod, crkva Preobraženja; SCHUGWILLE 1970: 245.

³¹ Premda se proroci časte na kršćanskom Istoku i na Zapadu, to jest u katoličkoj i u pravoslavnim crkvama, naglašavamo termin »katoličkoj« jer su u vrijeme nastanka MHRV-a (1403.–1404.) bosanski bogumili, od Katoličke crkve smatrani hereticima, sebe nazivali »krstjanima«.

³² PANTELIĆ 1970: 60.

ma poput Ducciova *Rođenja Kristova s prorocima Izaijom i Ezekijelom* s predele *Maestà*, čiji su motivi po svojoj prilici bili inspirirani iluminacijom bizantskih rukopisa,³³ uz elemente gotičke elegancije, narativnosti i humanističkoga senzibiliteta. Mlađi je primjer ranorenesansni *Izaija prorok* Nannija di Banca iz 1408. u antičkoj odjeći i s razvijenim rotulusom u niši firentinske katedrale.³⁴ Minijatura u MHRV odstupa od uobičajene zapadne ikonografije, koja ga češće slika u događajima iz njegova života poput *Izaijina viđenja* (Iz 6,1–4), *Očišćenja usana proroka Izaije* (Iz 6,5–7), *Izaije koji produljuje život kralju* (2 Kr 20,1–11) i *Mučeničke smrti proroka Izaije* (prema legendi).³⁵

Prorok Elizej (f. 43c) veoma je sličan *Proroku Izaiji* (f. 15c). Glavni mu je atribut razvijeni rotulus (Sl. 2.), kao i kod *Proroka Danijela* na f. 49a (Sl. 3.). I oni su bliski bizantskoj praksi koja prorocima kao zasebnim likovima na kompozicijama poklanja veću pažnju nego Zapad, ali za razliku od minijatura u MHRV, Bizant dosljednije čuva anakronizam odjeće po antičkom modelu, s bradama i starijom fizionomijom. Ipak, *Prorok Danijel* pomalo odstupa od zapadne ikonografije, koja ga prikazuje s frigijskom (stožastom) kapom na glavi, dok je u MHRV naslikan s pomodnom srednjovjekovnom. Nema ni najčešćih atributa – ovna i lavova.

Prorok Danijel u lavljoj jami (f. 61c) prikazan je po zapadnom srednjovjekovnom običaju. Danijel je odjeven, a okružuju ga četiri lava koji nisu simetrično raspoređeni (Sl. 4.). Broj je lavova reduciran sa sedam, koliko ih se u ovom prizoru obično prikazuje, na četiri. Ovaj je motiv poznat još iz ranokršćanske umjetnosti 4. st., kao što je lateranski reljef *Danijel u lavljoj jami* u stavu orans i bez odjeće između dva lava;³⁶ tome sličan prikaz je i na

³³ Duccio di Buoninsegna, *Rođenje Kristovo s prorocima Izaijom i Ezekijelom*, dio poliptiha, 1308.–1311., tempera na drvu, Washington, National Gallery of Art, Andrew W. Mellon Collection, 1937.1.8; IZAIJA 2011: URL: http://www.nga.gov/cgi-bin/tinfo_f?object=10&detail=note; IZAIJA 2011a: URL: <http://www.abcgallery.com/D/duccio/duccio35.html>.

³⁴ Nanni di Banco, *Izaija*, skulptura, 1408., Firenca, katedrala; ITALIAN 2011: URL: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

³⁵ FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 189.

³⁶ Usp. *Danijel u lavljoj jami*, isječak s mramornog sarkofaga s prizorima iz Staroga i Novoga zavjeta, druga četvrtina 4. st. Izvađen je iz temelja Sv. Pavla izvan zidina u Rimu, a danas se nalazi u rimskom Lateranskom muzeju; SCHUG-WILLE 1970: 25.

poklopcu helenističkoga *Relikvijara iz Novalje*.³⁷ Iznad Danijela u pravilu je Božja ruka kao simbol nebeske zaštite, no u MHRv umjesto Božje ruke obasjavaju ga zrake svjetlosti koje izlaze iz oblaka. Nalazimo ih i na drugim umjetninama bizantskoga i zapadnoga srednjovjekovlja. To su: prizori iz kristološkog ciklusa na akvilejskom *Diptihu Barberini* iz 11. st.,³⁸ primjeru adriobizantske skulpture na sjevernom Jadranu pri čemu su oblaci i zrake svjetlosti slični onima u MHRv, kao i zrake koje padaju prema *Bogorodici* na bizantskoj freski u crkvi u Mileševi (Srbija).³⁹ Zlatne zrake koje izlaze iz oblaka na tamnoplavu nebu kao u MHRv, nalaze se na zapadnim minijaturama s prizorima iz Kristova života (Francuska),⁴⁰ no ima ih i na starozavjetnim minijaturama *David, Batšeba i Urija* u kasnogotičkom francuskom kodeksu *Bedford Hours*,⁴¹ i *Kralj David* u belgijskom *The Black Hours*.⁴² Snopovi zlatne svjetlosti na biblijskim su motivima u zapadnim kodeksima prisutni od treće četvrtine 14. i tijekom čitavoga 15. stoljeća; to se odnosi uglavnom na francuske kasnogotičke i ranorenesansne te talijanske renesansne minijature.

Prorok Ilija (f. 56d) starac je sijede brade, u srednjovjekovnoj odjeći po zapadnoj modi, s aureolom i rotulusom (Sl. 5.). Time djelomično slijedi zapadnu ikonografiju koja ga prikazuje kao mršava ćelava muškarca s bradom, odjevena u kostrijet ili karmelićanski habit, dok su mu atributi gavran, plameni kotač, kola i plameni mač. Suvremena zapadna odjeća na minijaturi u MHRv pridaje mu osobine svjetovnoga lika višega društvenoga staleža. Na glavi ima gotičku kapu. Omiljen je i na bizantskim freskama, gdje je naslikan na narativnim kompozicijama s događajima iz njegova života, kao što je *Proroka Iliju u pustinji hrani gavran* u Gračanici, oko 1320.,⁴³ ili pak na ikonama u strogoj pozi starozavjetnoga sveca poput novgorodskoga

³⁷ Usp. *Danijel u lavljoj jami*, pločica na poklopcu *Relikvijara iz Novalje*, pozlaćena bronca i iskucani reljef, 4. st., Zadar, Arheološki muzej; SJAJ 1990: 117 i 301.

³⁸ Usp. *Rođenje Kristovo, Krštenje Kristovo i Duhovi* na *Diptihu Barberini*, reljef, 11. st., Berlin, Kaiser Friedrich Museum; VALLAND 1963: 67 i tabla 32.

³⁹ Usp. *Bogorodica iz Blagovesti*, detalj freske, oko 1235., naos crkve u Mileševi; RADOJČIĆ 1966: tabla 11.

⁴⁰ Usp. *Objava Duha Svetoga skupini molitelja*, LES TRÈS BELLES 1380.–1412: f. 173; WALTHER; WOLF 2001: 237.

⁴¹ BEDFORD HOURS 1423.–1430.: f. 96r; WALTHER; WOLF 2001: 303.

⁴² THE BLACK HOURS oko 1475: f. 76v; WALTHER; WOLF 2001: 373.

⁴³ Gračanica, crkva Navještenja Bogorodičina; GRABAR 1968: 67; SCHUG-WILLE 1970: 221.

Proroka Ilije.⁴⁴ Na tim je slikama prikazan u srednjovjekovnoj odjeći podrijetlom bizantskoj.

3.2. Novozavjetni likovi

Pojedinačni prikazi novozavjetnih likova na minijaturama u MHRv obuhvaćaju evanđeliste i apostole, a od ostalih sudionika evanđeoskih događaja sv. Mariju Magdalenu i sv. Ivana Krstitelja. Većina je prikaza antropomorfna i izvedena u obliku samostalnih minijatura, no jednim je dijelom riječ o minijaturama unutar inicijala. Ovdje ćemo opisati samostalne minijature. Postoje još simbolički prikazi četiriju evanđelista (tetramorf) koji se pojavljuje u starozavjetnom viđenju proroka Ezekijela, kod proroka Izaije i u *Otkrivenju* sv. Ivana Evanđelista.

3.2.1. Antropomorfni likovi

3.2.1.1. Evanđelisti

Evanđelisti u MHRv prikazani su po zapadnom modelu, kao mladi likovi bez brade i u kasnoantičkim tunikama s plaštevima. Anakronizam u odjeći, kao i kod ostalih novozavjetnih likova, označava časnost lika. U MHRv evanđelisti nemaju zoomorfne atribute (lava, vola ili orla), već se identificiraju kao »portreti«⁴⁵. Pritom su kodeks i (ili) pero u njihovoj ruci donekle neutralni atributi, budući da ih u slijedu minijaturâ imenuje jedino natpis s njihovim imenom, ili se prepoznaju po tekstu koji »pišu« na minijaturi, ili prema tekstualnom odlomku uz koji se nalazi minijatura. To je, ujedno, općenita osobina prikaza evanđelista u bizantskom i zapadnom slikarstvu, ali i na minijaturama drugih hrvatskoglagojskih misala. U rukama evanđelista i novozavjetnih likova u MHRv kodeksi su zatvoreni, dok u nekim europskim rukopisima evanđelisti imaju otvoren kodeks.⁴⁶

Sv. Matej Apostol (f. 167b) drži samo kodeks, iako obično ima još i pero (Sl. 6.). S kodeksom i bez pera naslikan je i na simboličkim prikazima u liku

⁴⁴ Usp. *Prorok Ilija*, ikona novgorodske škole, oko 1400., tempera na drvu, Moskva, Tretjakovska galerija; SCHUG-WILLE 1970: 249.

⁴⁵ PANTELIĆ 1970: 60.

⁴⁶ Usp. *Sv. Marko Evanđelist*, minijatura, GREEK 14. st.: 58v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 48; *Sv. Ivan Evanđelist*, minijatura, GREEK GOSPEL oko 1000: f. 255v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 241; *Sv. Matej Evanđelist*, minijatura, GREEK GOSPEL oko 1000: f. 8v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 250.

anđela ili krilatoga čovjeka na ff. 69c i 181c. *Sv. Luka Evanđelist* (ff. 41c, 64a, 114a i 184d) drži u ruci Evanđelje (Sl. 7.–10.). *Sv. Ivan Evanđelist* (ff. 99d, 100c, 101b, 117c, 180b, 186b i 160c) kao atribut ima kodeks i pero, a na f. 160c samo kodeks (Sl. 11.–17.).

Za razliku od MHRV, u ostalim su hrvatskoglagojskim misalima likovi evanđelista i njihovi zoomorfni simboli naslikani na samostalnim minijaturama na početku teksta i unutar iluminiranih inicijala. Ikonografske sličnosti između evanđelista u MHRV i u drugim hrvatskoglagojskim misalima utvrđene su na sljedećim antropomorfnim primjerima:

U *Ročkom misalu*, *Sv. Matej Evanđelist* je mladi lik sa zatvorenim kodeksom u rukama;⁴⁷ *Sv. Marko Evanđelist* je s razvijenim rotulusom;⁴⁸ *Sv. Luka Evanđelist* ima zatvoren kodeks,⁴⁹ a *Sv. Ivan Evanđelist* rotulus.⁵⁰

U *Ljubljanskom misalu*, uz odlomak je Evanđelja po Luki *Sv. Luka Evanđelist*,⁵¹ bradat lik s tonzurom i aureolom, odjeven u tuniku i plašt, a drži zatvoren kodeks. Minijatura je izvedena unutar vitičasta razvedena vegetabilnoga okvira nalik na latinično slovo »U«, dok tekst počinje glagoljskim slovom »V«. Minijatura *Sv. Ivan Evanđelist*⁵² uz početak je Muke po Ivanu, a nalazi se unutar sličnog vegetabilnoga okvira kakav krasi i minijaturu *Sv. Luka Evanđelist*.⁵³ *Sv. Ivan* je mlad, bez brade, bujne svijetle kose, u tunici s podstavljenim plaštem, a u ruci ima razvijen rotulus.

U MHRV dosljedno je provedeno načelo da rotulus drže starozavjetni likovi, a novozavjetni tvrdo ukoričenu knjigu (kodeks). Kodeks je podjednako tipičan za zapadnu i za bizantsku umjetnost, s tim da je na nekim bizantskim minijaturama otvoren, s vidljivim tekstom iz pera evanđelista.⁵⁴ U

⁴⁷ ROČKI 1420: f. 62c.

⁴⁸ ROČKI 1420: f. 67d.

⁴⁹ ROČKI 1420: f. 72a.

⁵⁰ ROČKI 1420: f. 77c.

⁵¹ LJUBLJANSKI 15. st.: f. 74a.

⁵² LJUBLJANSKI 15. st.: f. 81b.

⁵³ LJUBLJANSKI 15. st.: f. 74a.

⁵⁴ *Sv. Marko Evanđelist*, minijatura, v. u GREEK 12. st.: 75v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 13; *Sv. Ivan Evanđelist*, minijatura, v. u GREEK 14. st: f. 134v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 45; *Sv. Marko Evanđelist*, minijatura, v. u GREEK 14. st: f. 58v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 48; *Sv. Ivan Evanđelist*, minijatura, v. u GREEK GOSPEL oko 1000: f. 255v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 241; *Sv. Matej Evanđelist*, minijatura, v. u GREEK GOSPEL oko 1000: f. 8v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 250.

bizantskim iluminacijama evanđelisti ponekad umjesto kodeksa imaju rotulus, kao što su: *Sv. Matej*;⁵⁵ *Sv. Matej*;⁵⁶ *Sv. Luka*⁵⁷ i *Sv. Matej*.⁵⁸ Zatvoreni su kodeksi rjeđi, poput *Sv. Marka*.⁵⁹ U rukama evanđelista rotulus označava autoritet učitelja vjere, no katkad su s rotulusom i apostoli, neki novozavjetni likovi i sveci.

Za razliku od anakronizma odjeće, u prikazivanju osobnih karakteristika postoje razlike u Bizantu i na Zapadu. Na Zapadu su evanđelisti u pravilu mladi i bezbradi, a u Bizantu su starci s bradom (sv. Ivan Evanđelist redovito⁶⁰). Na Zapadu se sv. Ivan Evanđelist prikazuje obično u *Raspeću* i u trilobičnim završecima oslikanih reljefnih raspela, no poznati su i primjeri na kojima izgleda kao proćelav starac duge sijede brade i kose, kao što su: *Apostoli Sv. Ivan i Sv. Bartolomej* iz 1345., možda djelo Paola Veneziana,⁶¹ i Menegelov *Sv. Ivan Apostol*, poslije 1400.⁶² Bizant ga ponekad prikazuje s njegovim učenikom i zapisivačem sv. Prohorom, kojemu diktira tekst po Božjem nadahnuću, kao što su minijature iz 12.⁶³ i 14. st.⁶⁴

U *Misalu kneza Novaka*, *Sv. Marko Evanđelist* je bez lava i s razvijenim rotulusom unutar latiničnoga inicijala »U«. ⁶⁵ Uz početak je Muke *Sv. Luka Evanđelist* bez vola i sa zatvorenim kodeksom, također unutar latiničnoga »U«. ⁶⁶ Unutar latiničnoga »U«, uz početak je Muke *Sv. Ivan Evanđelist* bez orla i s razvijenim rotulusom. ⁶⁷ Sva trojica imaju aureole obrubljene

⁵⁵ SLAVONIC 1502: f. 5v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 13. i 270.

⁵⁶ GREEK 12. st.: 13v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 254.

⁵⁷ SLAVONIC 1502: f. 120v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 269.

⁵⁸ SLAVONIC 1502: f. 5v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 270.

⁵⁹ GREEK GOSPEL oko 1000: f. 97v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 247.

⁶⁰ Usp. *Sv. Ivan Evanđelist* (minijature) u: GREEK GOSPEL oko 1000: f. 255v; SLAVONIC 1502: f. 189v; obje u: FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 241.

⁶¹ Paolo Veneziano, *Apostoli Sv. Ivan i Sv. Bartolomej*, oko 1345., tempera na drvu i pozlata, Zagreb, Muzej Mimara, inv. br. ATM 679; RAUTER PLANČIĆ 2004: 73.

⁶² Menegelo Ivanov de Canali, *Fragment predele poliptiha s likom Sv. Ivana*, poslije 1400., tempera na drvu i pozlata, Šibenik, Gradski muzej; RAUTER PLANČIĆ 2004: 179.

⁶³ GREEK 12. st.: f. 182v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 257.

⁶⁴ GREEK 14. st.: f. 134v; FINGERNAGEL; GASTGEBER 2008: 45.

⁶⁵ NOVAKOV 1368: f. 79c; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

⁶⁶ NOVAKOV 1368: f. 84a; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

⁶⁷ NOVAKOV 1368: f. 91b; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

kružnicom s imitacijom biserâ, kao na minijaturama evanđelista i svetaca u MHRv.⁶⁸

3.2.1.2. Apostoli

Sv. Andrija Apostol (f. 148d) naslikan je po zapadnom modelu, s kodeksom evanđelja, bez drugih atributa od kojih je najpoznatiji tzv. »Andrijin križ« (križ u obliku slova »X«). Bizant ga prikazuje kao starca s bradom, u različitim varijantama: s razvijenim ispisanim rotulusom (Mistra, Grčka),⁶⁹ s latinskim križem u jednoj, a smotanim rotulusom u drugoj ruci (Kalopanayiotis, Cipar),⁷⁰ i s dugačkim latinskim križem (Amalfi, Italija).⁷¹

Sveti Filip i Jakov apostoli naslikani su zajedno (f. 159a). Sv. Filip Apostol najčešće ima latinski križ, a ponekad se prikazuje i sa zmajem, kao uspomenu na čudo u Hierapolisu. U MHRv je dan kao mučenik s palminom grančicom i knjigom Evanđelja (Sl. 18.). Sv. Jakov (Stariji) također drži mučeničku palmu. Ponekad u jednoj ruci drži rotulus s odlomkom *Vjerovanja* koji se odnosi na Kristovo utjelovljenje; u MHRv drži kodeks kao i na Vuškovićeve *Ugljanskom poliptihu*.⁷²

Sv. *Barnaba Apostol* na f. 162b odjeven je u apostolsku odjeću. U rukama ima Evanđelje (Sl. 19.), dok su ostali atributi (maslinova grančica, kamen, bradva i koplje) izostavljeni. Ponekad se prikazuje u biskupskom ornatu bez atributa. Po legendi, nikada se nije odvajao od Matejeva evanđelja koje se ponekad prikazuje i u obliku rotulusa.

Sveti Bartolomej (f. 176d) drži kodeks i velik nož, simbol svoga mučeništva (Sl. 20.).⁷³ Knjigom se razlikuje od prikaza istoga sveca nekih slikara

⁶⁸ PANTELIĆ 1970: 61.

⁶⁹ Usp. Sv. *Andrija*, freska, crkva Apendiko, Mistra, Grčka; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&location=Mistra&view=location&page=3&image=998>.

⁷⁰ Usp. Sv. *Anastazije i Sv. Andrija*, freska, crkva Agios Ioannis Lampadistis, Kalopanayiotis, Cipar; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Cyprus&location=Kalopanayiotis&view=location&page=1&image=1910>.

⁷¹ Usp. *Apostol Andrija*, reljef na brončanim vratima, katedrala u Amalfiju, Italija; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Amalfi&view=location&page=1&image=2404>.

⁷² Dujam Vušković, *Ugljanski poliptih*, oko 1450., tempera na drvu i pozlata, Zadar, Zbirka Franjevačkog samostana Sv. Frane; RAUTER PLANČIĆ 2004: 156–157.

⁷³ U nekim latinskim srednjovjekovnim rukopisima ima i minijatura sv. Bartolomeja na kojima su prikazana dva noža, na primjer u *Psaltiru sv. Elizabete* iz 13. st., f. 5; SALTERIO 2002: f. 5 (str. 9).

oko Paola Veneziana u Dalmaciji, na kojima ima rotulus. To su: *Apostoli sv. Ivan i sv. Bartolomej Paola Veneziana(?)*⁷⁴ i *Sv. Andrija sa svecima Lukom, Petrom, Matejom i Bartolomejom*, djelo Paolova sljedbenika.⁷⁵ Minijatura u MHRV ikonografski je »naprednija« utoliko što kodeksom pridaje sv. Bartolomeju status evanđelista, budući da ga na prvom od dvaju spomenutih primjera ima sv. Ivan Apostol, a mali rotulus u lijevoj ruci kao simbol apostola učitelja vjere ima sv. Bartolomej.⁷⁶ Iz Paolova kruga poznat je i *Sv. Bartolomej bez rotulusa ili kodeksa*, ali sav crven i s oderanom kožom i karakterističnim nožem, na poliptihu *Majke Božje Trsatske*, djelu nepoznatoga slikara.⁷⁷

Sv. Petar Apostol (f. 166a) u plaštu je žute boje koja simbolizira objavljenu istinu, te s dva zlatna ključa za nebo i knjigom Svetoga pisma (Sl. 21.). To su njegovi uobičajeni atributi, iako se ponekad prikazuje s jednim zlatnim ključem za nebo i jednim željeznim za pakao, kao i s ribom ili pijetlom, simbolima evanđeoskih događaja. Slično minijaturi u MHRV, sv. su Petra s knjigom u rukama prikazivali i kasnogotički talijanski slikari poput Ugolina Lorenzettija u 14. st.⁷⁸ i drugi. *Sv. Petar i Pavao apostoli* (f. 166d) također drže kodeks, znak Novoga zavjeta (Sl. 22.), ali i svojih poslanica (Pavao).

Sv. Pavao Apostol na više je minijatura u MHRV prikazan s uobičajenim atributima: na ff. 1b, 167d i 202d ima mač i kodeks (Sl. 23.–25.), a na f. 151c (Sl. 26.) samo mač. Prikazuje se ćelav i s dugom sijedom bradom u bizantskoj i u zapadnoj umjetnosti. Ta je tradicija sačuvana od prvih kršćanskih vremena. Ovako izgledaju i sv. Petar i Pavao na freskama nepoznatih slikara s početka 14. st. na unutarnjoj strani pročelja zadarske katedrale;⁷⁹ na minijaturi *Sv. Petar i Pavao u Berlinskom misalu*,⁸⁰ ali i na minijaturama

⁷⁴ Paolo V(eneziano)?, *Apostoli sv. Ivan i sv. Bartolomej*, oko 1345., tempera na drvu i pozlata, Zagreb, Muzej Mimara, inv. br. ATM 679; RAUTER PLANČIĆ 2004: 72–73.

⁷⁵ Sljedbenik Paola Veneziana, *Sv. Andrija sa svecima Lukom, Petrom, Matejom i Bartolomejom*, oko 1360., oltarna pala, tempera na drvu i pozlata, Trogir, Zbirka crkvene umjetnosti katedrale Sv. Lovre (nekad u Čiovu, crkva Sv. Andrije); RAUTER PLANČIĆ 2004: 76–77.

⁷⁶ Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 72.

⁷⁷ Slikar venecijanskoga kruga, *Poliptih Majke Božje Trsatske*, 1310.–1330., tempera na drvu i pozlata, Rijeka, Franjevački samostan i Svetište Majke Božje Trsatske; RAUTER PLANČIĆ 2004: 117 i 119.

⁷⁸ Ugolino Lorenzetti, *Sv. Petar*. Usp. GORYS 2003: 308.

⁷⁹ Usp. HILJE; TOMIĆ 2006: 88, sl. 013a.

⁸⁰ Usp. BERLINSKI 1402: f. 172c; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet

u bosanskom *Hvalovu zborniku* iz oko 1403.–1404.: *Sv. Pavao i sv. Petar* (f. 2v); *Sv. Petar Apostol* (ff. 202r i 205v); *Sv. Pavao Apostol* na f. 225r (Sl. 27.–30.).⁸¹

Na nekim bizantskim slikama, kada su prikazani zajedno, sv. Petar drži rotulus, a sv. Pavao kodeks. Takva se kombinacija atributa nalazi i na ruskoj ikoni *Apostolima Petru i Pavlu* iz Byelozerska,⁸² kao i na sinajskoj ikoni *Sveti Petar i Pavao*.⁸³

3.2.1.3. Novozavjetni sveci

Minijatura *Sv. Marije Magdalene* (f. 170b) pojedinačni je svetački prikaz, no ujedno i *pars pro toto* evanđeoskoga događaja (Mt 26,6–13; Mk 14,3–9; Lk 7,36–38 i 44–48; Iv 11,2; Iv 12,3) kada je, u činu svoga pokajanja, Marija Magdalena suzama oprala Kristove noge, a potom ih pomazala pomašću. Cjeloviti je prikaz toga događaja poznat u iluminaciji starijih latinskih rukopisa.⁸⁴ U MHRV sv. Magdalena je ispijena i mršava mlada žena, duge raspuštene kose koja joj pada na ramena. Odjevena je u tuniku od životinjske dlake preko koje je prebačen crveni plašt (Sl. 31.). Osim raspuštene kose,⁸⁵ najpoznatiji joj je atribut alabastrena posudica sa svetim pomastima, kao na nekim kasnijim slikama Blaža Jurjeva Trogirana, no, na njima je sv. Magdalena elegantno odjevena poput dame, zaogrnutu crvenim plaštem.⁸⁶ U MHRV posudica je u donjem dijelu oblikovana poput gotičkoga

---

Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

⁸¹ Usp. HVALOV 1986: ff. 2v, 202r, 205v i 225r. Minijature *Hvalova zbornika* koje su djelo iste ruke kao u MHRV, bit će predmetom posebne studije.

⁸² Usp. *Apostoli Petar i Pavao*, ikona, 12.–13. st., Byelozersk, crkva Uzašašća. Danas u Petrogradu (Sankt-Peterburgu), Ruski muzej; PETAR I PAVAO 2011: URL: <http://www.abcgallery.com/I/icons/icons14.html>.

⁸³ Usp. *Sveti Petar i Pavao*, ikona, sredina 14. st., tempera na drvu, Sinaj, Samostan sv. Katarine; ROSSI; LUCA 2006: 144 i 146.

⁸⁴ *Psaltir sv. Elizabete*, 13. st., f. 103v (str. 204). Magdalena drži alabastrenu posudu. Usp. SALTERIO 2002: f. 103v (str. 204).

⁸⁵ Venecijanska radionica, *Bogorodica sa svecima*, kraj 14. st., reljefni poliptih, tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka benediktinskoga samostana Sv. Nikole. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 170–171.; Zadarsko zlatarstvo, *Bista – relikvijar Sv. Magdalene*, 1332., iskucano srebro, djelomično pozlaćeno i emajl, Zadar, Riznica katedrale. Usp. SJAJ 1990: 215 i 327.

⁸⁶ Blaž Jurjev Trogirani i radionica, *Sveta Katarina sa svecima*, 1436.–1439., poliptih, tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka umjetnina samostana Sv. Dominika. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 164.–165; Blaž Jurjev Trogirani,

kaleža, a gore je prekrivena poklopcem koji podsjeća na ciborij. Sv. Marija Magdalena čest je motiv na kasnogotičkim poliptisima i fresko ciklusima iz njezina života, na kojima je ponekad bez alabastrene posudice i u arhaičnoj odjeći nalik antičkoj, poput *Života sv. Marije Magdalene* Giovannija da Milano,⁸⁷ ali i na bizantskim ikonama gdje je obučena u tuniku, plašt i veo, a u ruci drži križ.⁸⁸ Vrlo je omiljena i u renesansnoj umjetnosti, u kojoj se često prikazuje u pokorničkoj odjeći, sličnoj odjeći sv. Ivana Krstitelja u pustinji (Mt 3,4; Mk 1,6). S obzirom na formalnu sličnost *Sv. Magdalene* u MHrv s kasnijim renesansnim prikazima, može se reći da im prethodi za gotovo pola stoljeća, kako u europskoj, tako i u hrvatskoj umjetnosti.⁸⁹

Sv. Ivan Krstitelj posljednji je prorok u Starom i prvi u Novom zavjetu. Ikonografska analiza pokazuje mnoštvo njegovih atributa⁹⁰ i motiva u kojima se on pojavljuje.⁹¹ Jedan je od Ivanovih atributa i pladanj s odsječenom glavom. Na *Glavosijeku Sv. Ivana Krstitelja* (f. 177d) nema pladnja, već glava kao da lebdi na okrugloj apstraktnoj zlatnoj pozadini, koja ujedno ima funkciju aureole (Sl. 32.). Prikaz je zacijelo reminiscencija na bizantske ikone svetaca na kojima je pozadina zlatna i posve apstraktna, ali i na minijature zapadnih liturgijskih rukopisa, kao što su *Glavosijek sv. Ivana Krstitelja* i *Saloma nosi Ivanovu glavu Herodu i Herodijadi* u latinskom *Gradualu iz Katharinenthala*.⁹² Nadalje, u MHrv riječ je o likovnoj redukciji *Glavosijeka* budući da nije prikazan sam čin Ivanova smaknuća, kao na prethodnom zapadnom primjeru, ili pak u Bizantu kao što je *Glavosijek*

Oplakivanje Krista sa svecima, 1438.–1439., poliptih, tempera na drvu i pozlata, Korčula, Crkva Svih Svetih. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 167.

⁸⁷ Usp. Giovanni da Milano, *Život sv. Marije Magdalene*, fresko ciklus, 1365., Firenca, Santa Croce, Cappella Rinuccini; ITALIAN 2011: URL: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

⁸⁸ Usp. *Sveta Marija Magdalena*, bez godine nastanka; MAGDALENA 2011: URL: http://www.biznis-portal.rs/slike/slike_svetaca/sveta_marija_magdalena.

⁸⁹ Donatello, *Sv. Marija Magdalena*, oko 1454.–1455., drvo, Firenca, Krstionica. Usp. JANSON 1989: 313; Ivan Ugrinović, *Bogorodica sa svecima*, 1434., poliptih, tempera na drvu i pozlata, Koločep, Crkva Sv. Antuna Opata. Drugi ženski lik slijeva u gornjem redu je kasniji (renesansni?) preslik gotičke slike nepoznate svete. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 152–153.; MOKROVIĆ 2010: 523–524.

⁹⁰ Na primjer: kalež s malom figurom gologa Krista; saće meda, »Agnus Dei« s križem (u medaljonu na ruci i dr.); križ od trstike sa svitkom i natpisom »Ecce Agnus Dei« i dr. Usp. BADURINA 1979: 282.

⁹¹ Vidi više u BADURINA 1979: 281–283.

⁹² GRADUAL oko 1312: f. 190v; WALTHER; WOLF 2001: 26.

sv. Ivana Krstitelja na freski u Mezaposu⁹³ ili u ohridskoj crkvi Sv. Sofije,⁹⁴ već samo najsugestivniji simbol – okrvavljena odsječena glava. Također, za razliku od aureola ostalih likova u MHRv, Ivanova je ocrтана crnom kružnicom.

Premda je izolirani primjer na minijaturama u MHRv, riječ je o široko rasprostranjenu motivu u srednjovjekovnom slikarstvu Bizanta i Zapada.⁹⁵ Budući da je prisutan i u slikarstvu minijatura,⁹⁶ moguće je da je njima bio inspiriran autor predložka (to jest minijatura u nekom starijem misalu) kojega je kasnije preslikavao minijaturist MHRv. Od starijih domaćih primjera koje je umjetnik minijatura u MHRv mogao vidjeti u svom okružju, izdvajaju se zadarske freske kao što su: romaničko-bizantski Sv. Petar i Sv. Pavao koji stoje Kristu zdesna i slijeva;⁹⁷ romaničko-bizantski Sv. Kuzma i Damjan i Sv. Ivan Krstitelj;⁹⁸ reducirani prikaz kompozicije Deisisa i Sv. Mihovil Arkandeo;⁹⁹ Krist i Sv. Ivan Krstitelj u Deisisu;¹⁰⁰ Sv. Donat s ranogotičkim

⁹³ Usp. Glavosijek sv. Ivana Krstitelja, freska, katedrala Mezapos, Mani, Grčka; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&location=Mani&view=location&page=5&image=3849>.

⁹⁴ Freska je dio ciklusa iz života sv. Ivana Krstitelja (1347.–1350.) u Oliverovu paraklisu Sv. Ivana Krstitelja, crkva Sv. Sofije, Ohrid. Usp. GROZDANOV 1980: fotografija 41.

⁹⁵ Kao što pokazuju brojni primjeri bizantskoga i zapadnoga slikarstva kršćanske tematike, crne okružnice oko zlatnih aureola svetaca, poznate su već na ranokršćanskim mozaicima, te u srednjovjekovnom bizantskom i zapadnom fresko slikarstvu, slikarstvu minijatura i slikarstvu na dasci.

⁹⁶ Od ranokršćanskih bizantskih minijatura, to su: *Kristov ulazak u Jeruzalem* kao i četiri lika iznad četiriju konkordanca evangeoskoga teksta (f. 1v) u *Codex Purpureus Rossanensis* iz kasnog 6. st. (SCHUG-WILLE 1970: 141); *Odsijecanje glave sv. Ivana Krstitelja* (f. 10v) u *Codex Sinopensis* iz 6. st., na kojoj »s obje strane proroci drže svitak s natpisima iz Starog zavjeta koji se odnose na prikazane prizore« (SCHUG-WILLE 1970: 142); *Raspeće i Tri žene na grobu* (na istoj stranici jednoga lista) (RABULIN 586: bez oznake fol.; SCHUG-WILLE 1970: 144) i Bogorodičina aureola na *Uzašašću Kristovu* (f. 13v) (RABULIN 586: f. 13v; WALTHER; WOLF 2001: 64). Usp. i latinski kodeks *Krönungs Evangeliar* iz oko 800., karolinško carsko evanđelje iz Aachena (na primjer, minijature Sv. Marko *Evanđelist* (f. 76v) u: KRÖNUNGS oko 800: f. 76v; WALTHER; WOLF 2001: 79).

⁹⁷ Nepoznati majstor, *Krist s dva sveca*, freska, kraj 12. st., Zadar, Sv. Petar Stari, apsida; HILJE; TOMIĆ 2006: 77–78.

⁹⁸ Nepoznati majstori, *Zidna slika*, freska, oko 1175.–početak 13. st., Zadar, Sv. Krševan, bočna apsida; HILJE; TOMIĆ 2006: 79–80.

⁹⁹ Nepoznati majstori, *Freske na sjevernom zidu*, oko 1175.–početak 13. st., Zadar, Sv. Krševan; HILJE; TOMIĆ 2006: 81–82 i 84.

¹⁰⁰ Nepoznati majstori, *Deizis*, freska u sjevernoj bočnoj apsidi, kraj 13. st., Zadar, Katedrala

elementima;¹⁰¹ svi likovi na *Jišajevu stablu*.¹⁰²

Od domaćega slikarstva na dasci, koje je vremenski i stilski relativno blisko minijaturama u MHRV, nalaze se na djelima umjetnika vezanih uz način Paola Veneziana: *Sv. Andrija sa svecima Lukom, Petrom, Matejom i Bartolomejom*,¹⁰³ *Bogorodica s Kristom i donatorom*¹⁰⁴ i *Bogorodica s Djetetom*,¹⁰⁵ Menegelo Ivanov de Canali: *Triptih Varoške Gospe*,¹⁰⁶ *Tkonsko raspelo*¹⁰⁷ i *Bogorodica s Djetetom i sv. Ivanom Krstiteljem*,¹⁰⁸ te *Raspelo Blaža Jurjeva Trogirana*(?).¹⁰⁹ Ta su djela nastala pod izravnim utjecajem venecijanskoga srednjovjekovnoga slikarstva, a crno obrubljena aureola jedan je od lako uočljivih detalja na slikama spomenutih umjetnika. Osim općenite pretpostavke da slikara minijatura u MHRV treba tražiti u venecijanskom okružju,¹¹⁰ moguće je i da je minijaturist neke detalje, poput ovoga, jednostavno preslikao.

3.2.1.4. Sveti Mihovil Arkandeo

Sv. Mihovil Arkandeo (f. 183a) mladić je guste kratke kose, bez brade i s

---

Sv. Stošije; HILJE; TOMIĆ 2006: 87–88.

¹⁰¹ Nepoznati majstori, *Sv. Donat*, detalj freske na unutrašnjoj strani pročelja, početak 14. st., Zadar, katedrala Sv. Stošije; HILJE; TOMIĆ 2006: 88–89.

¹⁰² Nepoznati majstori, *Jišajevo stablo*, freska u apsidi sakristije, početak 14. st., Zadar, katedrala Sv. Stošije; HILJE; TOMIĆ 2006: 90–91.

¹⁰³ Sljedbenik Paola Veneziana, *Sv. Andrija sa svecima Lukom, Petrom, Matejom i Bartolomejom*, oltarna pala, oko 1360., tempera na drvu i pozlata, Trogir, Zbirka crkvene umjetnosti katedrale Sv. Lovre; RAUTER PLANČIĆ 2004: 76–77.

¹⁰⁴ Nepoznati venecijanski slikar, *Bogorodica s Kristom i donatorom*, početak druge polovice 14. st., tempera na drvu i pozlata, Rab, Župna crkva (ex katedrala) Uznesenja Blažene Djevice Marije; RAUTER PLANČIĆ 2004: 97.

¹⁰⁵ Nepoznati slikar, *Bogorodica s Djetetom*, prva trećina 15. st., tempera na drvu i pozlata, Korčula, Opatska riznica Župnog ureda Sv. Marka; RAUTER PLANČIĆ 2004: 131.

¹⁰⁶ Menegelo Ivanov de Canali, *Triptih Varoške Gospe*, oko 1400., tempera na drvu i pozlata, Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti; RAUTER PLANČIĆ 2004: 142–143.

¹⁰⁷ Menegelo Ivanov de Canali, *Tkonsko raspelo*, oko 1418., tempera na drvu i pozlata, Čokovac kod Tkona na Pašmanu, Benediktinski samostan, crkva Sv. Kuzme i Damjana; RAUTER PLANČIĆ 2004: 144–145.

¹⁰⁸ Menegelo Ivanov de Canali, *Bogorodica s djetetom i sv. Ivanom Krstiteljem*, poslije 1418., tempera na drvu, Kraj na Pašmanu, Franjevački samostan sv. Dujma; RAUTER PLANČIĆ 2004: 146–147.

¹⁰⁹ Blaž Jurjev Trogirana (?), *Raspelo*, oko 1440., tempera na drvu, Trogir, Zbirka crkvene umjetnosti katedrale Sv. Lovre; RAUTER PLANČIĆ 2004: 168–169.

¹¹⁰ ĐURIĆ 1957: 39–51; IVANČEVIĆ 1993: 106–107; MOKROVIĆ 2010: 525–530; PRIJATELJ 1984: 311(91)–318(98).

aureolom, što je zajednička osobina bizantskih i zapadnih prikaza. Odjeven je kao zapadni srednjovjekovni vitez: gornji dio tijela, do polovice bedara, zaštićen je viteškim korzetom nalik na oklop, a donji dio je u uskim crvenim hlačama kakve su nosili ranorenesansni talijanski plemići. Ispod struka je ovješten tanki suvremeni pojas. Na leđima ima krila. U desnoj ruci drži dugačko, tanko i oštro koplje kojim usmrćuje zmaja, simbol zla i Sotone, a nogama stoji na njegovu tijelu. U lijevoj ruci drži srebrnu vagu, simbol vaganja duša na Posljednjem sudu. Naslikan je u cijeloj figuri (Sl. 33.).

Na ovaj su minijaturi zastupljeni ikonografski slojevi ranokršćanske, bizantske, adriobizantske, romaničke, gotičke i ranorenesansne umjetnosti. Dijakronijski ćemo navesti neke usporednice. Najstariji su ranokršćanski primjeri kao: *Arkandeo Mihael*, mozaik u ravenškoj bazilici Sv. Apolinara, 6. st. (Sl. 34.);¹¹¹ bjelokosni *Arkandeo Mihovil*¹¹² i *Bogorodica između arkandela Gabrijela i Mihovila*,¹¹³ na kojima sv. Mihovil jednom rukom drži koplje po uzoru na trijumfalna koplja rimskih careva, a u drugoj kuglu (keramion) – simbol svemira, koja s gornje strane ima križ – simbol Kristove svemoći. Stoga su prikazi sv. Mihovila kao vladara i pobjednika koji vojuje u Kristovo ime bili prikladni za arkandela koji je vojskovođa nebeske vojske. Samo s kopljem, ili s kopljem i keramionom nad kojim je križ, prikazuje se u srednjovjekovnoj bizantskoj umjetnosti koja preuzima ranokršćansku ikonografiju, te u adriobizantizmu kao zapadnoj varijanti bizantske umjetnosti na Jadranu. Od bizantskih primjera, to su: mozaik *Marija između arkandela*,¹¹⁴ *Arkandeo* na koricama knjige;¹¹⁵ apsidalni mozaici u katedrali u Cefalùu (1148.),¹¹⁶ u bazilici u Monrealu (kraj 12. st.)¹¹⁷ i dr. Od ikona to su: *Arkandeo Mihovil* iz 13. st. iz manastira Sv. Katarine na Sinaju (samo s kopljem)¹¹⁸ i *Arkandeo Mihovil* iz 14. st. u Ateni (s kopljem i

¹¹¹ Usp. MYRIOBIBLOS 2011: URL: <http://www.myriobiblos.gr/museum/icons/icon18.html>.

¹¹² *Arkandeo Mihovil*, dio reljefnog diptiha, oko 500., London, British Museum; SCHUG-WILLE 1970: 123.

¹¹³ *Marija između arkandela*, ploča bjelokosnog diptiha, 6. st., Berlin, Staatliche Museum; SCHUG-WILLE 1970: 124.

¹¹⁴ Usp. apsidalni mozaik, 7. st., Hiti, crkva Panhagia Angeloktistos; SCHUG-WILLE 1970: 152.

¹¹⁵ *Arkandeo*, središnja slika na koricama knjige, 11. st., zlato s umecima i cloisonné emajlom, Venecija, Riznica katedrale Sv. Marka; SCHUG-WILLE 1970: 178.

¹¹⁶ Usp. SCHUG-WILLE 1970: 196.

¹¹⁷ Usp. SCHUG-WILLE 1970: 197.

¹¹⁸ MIKHARKHANGEL 2011: URL: <http://sr.wikipedia.org/wiki/Слика:Михаркхангел.jpg>.

keramionom).¹¹⁹ Od iluminacija, zanimljiv je *Jošua i anđeo* iz *Jošua svitka* iz prve polovice 10. st., na kojoj je sv. Mihovil prikazan kao kasnoantički ratnik s isukanim mačem u desnici.¹²⁰

Adriobizantski su primjeri prikazi sv. Mihovila u gornjem završetku raspela (oslikanom medaljonu ili trilobu) iznad Kristove glave. Nalaze se u venecijanskom i dalmatinskom slikarstvu u 13., 14. i početkom 15. st. Venecijanski primjeri su: *Il Crocifisso del Capitello*;¹²¹ *Raspelo* (prednja strana);¹²² Majstor »Raspeća Dandolo«, *Raspelo*¹²³ i Sljedbenik Paola Veneziana, *Raspelo*.¹²⁴ Jedan od starijih primjera u Dalmaciji je *Raspelo* iz zadarske crkve sv. Mihovila, iz 13. st.,¹²⁵ koncipirano prema romaničkom uzoru, ali s elementima postkomnenskoga bizantskoga slikarstva. Sv. Mihovil u desnoj ruci drži tanko koplje ukrašeno biserima kakvi se nalaze i na fibuli plašta, a ljevicom bijeli keramion s nacrtanim križem. Ovakvi su prikazi česti i na kasnijim primjerima u Dalmaciji, kao što su: *Raspelo* »Majstora Kapele Orlandini«;¹²⁶ *Raspelo* s trijumfirajućim Kristom;¹²⁷ *Raspelo* Paola Veneziana;¹²⁸ *Raspelo benediktinki*;¹²⁹ *Raspelo* Jacobella di Bonoma;¹³⁰ *Raspelo* majstora iz Altichierova kruga,¹³¹ i konačno, *Raspelo*

¹¹⁹ Usp. *Ikona arkanđela Mihovila*, tempera, 14. st., Atena, Bizantski muzej; MYRIOBIBLOS 2011: URL: http://www.myriobiblos.gr/museum/icons/Archangel_Michael.html; detalj vidi u: SCHUG-WILLE 1970: 208.

¹²⁰ Usp: JOŠUIN 10. st.: isječak iz svitka; SCHUG-WILLE 1970: 168.

¹²¹ Usp. *Il Crocifisso del Capitello*, raspelo, Venecija, crkva Sv. Marka; GAMULIN 1983: 19.

¹²² Usp. *Raspelo*, 14. st., Venecija, Museo Correr; GAMULIN 1983: 26, slika 30.

¹²³ Majstor »Raspeća Dandolo«, *Raspelo*, 14. st., Venecija, Zbirka Helenskog instituta; GAMULIN 1983: 29.

¹²⁴ Sljedbenik Paola Veneziana, *Raspelo*, Venecija, San Zan Degolà; GAMULIN 1983: 31, slika 40.

¹²⁵ Zadarski majstor?, *Raspelo*, plitki reljef u drvu oslikan temperom, Zadar, crkva Sv. Mihovila; HILJE; TOMIĆ 2006: 94–96.

¹²⁶ »Majstor kapele Orlandini«, *Raspelo*, drvo i tempera, prva četvrtina 14. st., Seget, Župna crkva; GAMULIN 1983: slike u boji IV. i IVa.

¹²⁷ Nepoznati majstor, *Raspelo*, drvo i tempera, oko 1320.–1340., Trogir, Zbirka katedrale; GAMULIN 1983: slika u boji V.

¹²⁸ Paolo Veneziano, *Raspelo*, drvo i tempera, oko 1330.–1335., Trogir, Zbirka samostana benediktinki; GAMULIN 1983: slika u boji VI. i VIc.

¹²⁹ Nepoznati majstor, *Raspelo benediktinki*, drvo i tempera, posljednja četvrtina 14. st., Šibenik, Zbirka u crkvi Sv. Barbare; GAMULIN 1983: slika u boji IX.

¹³⁰ Jacobello di Bonomo, *Raspelo*, drvo i tempera, oko 1380.–1390., Zadar, Sv. Krševan; GAMULIN 1983: slika u boji X.

¹³¹ Slikar iz kruga Altichiera di Zevija, *Raspelo*, drvo i tempera, kraj 14. st., Trogir, Zbirka

Menegela Ivanova de Canalija.¹³² Prema tome, adriobizantski ikonografski sloj na slikama sv. Mihovila Arkandela u Dalmaciji, situiran je na priobalje između Zadra i Splita, s izravnim istovremenim uzorima u venecijanskom slikarstvu. S obzirom pak na nositelje i promotore postpaolovskoga načina slikanja u smislu stilskih i ikonografskih predložaka, uglavnom je riječ o benediktincima, s izuzetkom majstora iz kruga Altichiera di Zevija koji je, kao Giotto učenik, u sjevernoj Italiji (Padova), pridonio stilskom razvoju Paola Veneziana i njegovih nasljednika, pa se stoga s pravom ubraja u tu razvojnu liniju.

Od 9. st. Zapad prikazuje sv. Mihovila kao anđela s krilima i aureolom, obučena u tuniku, s kopljem ili plamenim mačem u ruci. U Dalmaciji tako se prikazivao na reljefima ranoromaničkih zabata oltarnih pregrada kao što je *Arkandeo Mihovil* na Koločepu,¹³³ te u slikarstvu poliptiha kao što je *Poliptih trogirske katedrale*,¹³⁴ na kojemu ima koplje, velika hrizografirana krila i odjeću poput one na starinskim prikazima u bizantskoj tradiciji. Nadalje, srednjovjekovni ga Zapad rado prikazuje kako pobjeđuje zmaja, osobito u Francuskoj, što pokazuju romaničke freske u katedrali u Puy-u iz druge polovice 11. st.; u portiku crkve St-Savin-sur-Gartempe s kraja 11. st., te u crkvi Sv. Martina u Vicu s početka 12. st.¹³⁵ Primjer je zapadne romaničke minijature iluminacija kalendara za rujnu u *Psaltiru sv. Elizabete* iz 13. st., gdje sv. Mihovil kopljem probada zmaja.¹³⁶ Ovaj se ikonografski tip zadržao i u gotici, kao što pokazuju Cimabueove freske u asiškoj bazilici Sv. Franje, te reljefi poput onih na propovjedaonici Giovannija Pisana u katedrali u Pisi, kao i na portalima francuskih gotičkih katedrala iz 13. st. poput Notre-Dame u Parizu te katedralama u Autunu, Amiensu i Brugeu.¹³⁷

---

katedrale; GAMULIN 1983: slika u boji XI.

¹³² Menegelo Ivanov de Canali (bivši »Majstor Tkonskog raspela«, »Maestro di San Elino«), *Raspelo*, drvo i tempera, oko 1418.?, Čokovac kod Tkona na Pašmanu, Samostanska crkva Sv. Kuzme i Damjana; GAMULIN 1983: slika u boji XIV.

¹³³ Usp. *Arkandeo Mihovil*, zabat oltarne pregrade, 11. st., mramor, iz crkve Sv. Mihovila na otoku Koločepu. Danas je u sakristiji crkve Sv. Marije u Donjem Čelu na Koločepu; RAUTER PLANČIĆ 2006: 21.

¹³⁴ Dvojica dalmatinskih slikara, *Poliptih trogirske katedrale*, zadnja četvrtina 13. st., drvo i tempera, Trogir, Muzej sakralne umjetnosti; RAUTER PLANČIĆ 2006: 290–291.

¹³⁵ Usp. LAVAGNINO 1952: col. 952 i 953.

¹³⁶ Usp. SALTERIO 2002: f. 9v (str. 10).

¹³⁷ Usp. LAVAGNINO 1952: col. 953.

U romanici se počeo prikazivati i kao vagatelj duša na *Posljednjem sudu*, pa zato u jednoj ruci drži vagu, a drugom probada zmaja, simbol đavla. Najstariji skulpturalni primjeri potječu iz Francuske (Toulouse, Saintes, St-Pons, Alvernia) iz 12. st.¹³⁸ Ovaj tip, u kojemu su ponekad na vazi ljudske duše u obliku golih i sićušnih ljudskih likova, od 14. st. se udomaćio u zapadnoj umjetnosti, naročito u talijanskoj i njemačkoj umjetnosti 14. i 15. st. Dalmatinski su primjeri iz istoga vremena: minijatura *Sv. Mihovil Arkandeo* (f. 183a) u MHRV, na kojoj se ne vide ljudske duše premda je riječ o istom ikonografskom tipu; minijatura *Sv. Mihovil Arkandeo* u II. dijelu *Ljubljanskoga glagoljskoga brevijara*¹³⁹ bez krila, s vagonom u ruci bez ljudskih duša, s kopljem bez zmaja pod nogama i bradata lica; prikazi na reljefnoj skulpturi od 14. st. nadalje, na primjer zadarska *luneta portala Sv. Mihovila* Pavla iz Sulmone,¹⁴⁰ na kojoj sv. Mihovil ima krila, plošnu aureolu, koplje bez štita i vagu s ljudskim dušama koje mu zmaj pokušava oteti.

Od gotike nadalje sv. je Mihovil u suvremenoj vojničkoj opremi, to jest u oklopu, s kacigom te štitom i kopljem, no ponekad umjesto koplja ima mač i nema štit ni kacigu,¹⁴¹ kao što je na nekim dalmatinskim prikazima iz prve polovice 15. st. Neki od njih, bliski minijaturi u MHRV, nalaze se na poliptisima Blaža Jurjeva Trogirana: *Sveta Katarina sa svecima* u Trogiru¹⁴² i *Bogorodica s Djetetom na prijestolju i svecima* u Korčuli.¹⁴³ Minijatura sv. Mihovila (f. 183a) u MHRV kombinacija je starijega srednjovjekovnoga načina nalik *luneti* Pavla iz Sulmone, s novijim kakav je na poliptisima Blaža Jurjeva Trogirana, najdosljednijega predstavnika međunarodnoga kasnogotičkoga dvorskoga stila u Dalmaciji.

Prikazi sv. Mihovila Arkandela u zapadnu su umjetnost dospjeli iz

¹³⁸ Usp. LAVAGNINO 1952: col. 953.

¹³⁹ Usp. BREVIJAR 15. st: f. 146b; MUNK 1964: slika na omotu knjige i str. 61; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁴⁰ Pavao iz Sulmone, *Luneta portala Sv. Mihovila*, vapnenac, 1389., Zadar, crkva Sv. Mihovila; SJAJ 1990: 194 i 324.

¹⁴¹ Osnovni ikonografski koncept je isti, to jest prikaz ratnika koji pobjeđuje zmaja, simbol đavla.

¹⁴² Blaž Jurjev Trogirani i radionica, *Sveta Katarina sa svecima*, poliptih, 1436.–1439., tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka umjetnina samostana Sv. Dominika; RAUTER PLANČIĆ 2004: 164–165.

¹⁴³ Blaž Jurjev Trogirani, *Bogorodica s Djetetom na prijestolju i svecima*, poliptih, oko 1439., polikromirano drvo i pozlata, Korčula, crkva Svih Svetih; IVANČEVIĆ 1993: 101 i slika 93.

Bizanta, gdje se prikazivao od ranoga kršćanstva, pri čemu je ikonografska shema vladara i pobjednika koji se bori za Krista preuzeta od kasnoantičkih prikaza rimskih careva-trijumfatora. Ovaj je sloj preuzelo bizantsko slikarstvo zadržavši ga tijekom čitavoga srednjega vijeka, pridavši sv. Mihovilu, osim njegovih nebeskih atributa (krila, aureola), vanjsko obličje pripadnika dvorskoga bizantskoga ceremonijala, odjenuvši ga u svečanu tuniku. Na Zapadu njegovo se prikazivanje od ranoromaničkih prikaza oslanjalo na spomenutu bizantsku koncepciju koja je prije toga usvojila ranokršćanski model. Ta se koncepcija (koplje, krila, aureola, tunika, a ponekad i plašt s fibulom, često i keramion s križem) zadugo zadržala u adriobizantizmu. Na Zapadu romanika zadržava odjeću po uzoru na antiku, krila, aureolu i plašt, ali mu dodaje najprije u jednu ruku koplje kojim probada zmaja pod svojim nogama (Francuska, Italija), a potom u drugu ruku još i vagu za vaganje ljudskih duša na Posljednjem sudu, s prvim primjerima u Francuskoj. Ovaj se ikonografski tip na Zapadu udomaćio u 14. st. i bio je čest u europskoj umjetnosti tijekom 14. i 15. st. (Francuska, Italija, Njemačka, Hrvatska), pri čemu gotika sv. Mihovila oprema kao srednjovjekovnoga viteza, a odijeva poput ranorenesansnih talijanskih i hrvatskih plemića. Na minijaturi u MHrv (f. 183a) imamo, dakle, preklapanje različitih ikonografskih shema koje su, baštinjene od ranoga kršćanstva preko bizantske tradicije, na Zapadu zadržale svoj kontinuitet sve do pojave rane renesanse.

Sv. Mihovil Arkandeo naslikan je na još dvjema minijaturama u MHrv. Zajedno sa sv. Dujmom naslikan je na f. 160d, na kojoj ima krila, u desnoj ruci koplje kojim ubija zmaja, a u lijevoj mač. Ima oklop i koplje, ali nema štita ni kacige (Sl. 35.). Odjeven je kao na minijaturi na f. 242b (Sl. 36.) uz početak votivne mise za oprostjenje grijeha.¹⁴⁴ Na obje je minijature prikazan u cijeloj figuri. Srednjovjekovna je viteška oprema nadopunjena modernim ranorenesansnim hlačama mladih plemića, tankim spuštenim pojasom o koji je ovješena mač, a na leđima podstavljenim plaštem. U desnici ima koplje kojim ubija zmaja, a ljevicom pridržava mač oko struka, i nema vagu. Na obje minijature imamo djelomičnu kombinaciju starije zapadne ikonografije (koplje bez štita) s novijom (suvremeni oklop s kopljem, ali bez štita

¹⁴⁴ Slično se prikazivao i sv. Juraj koji također ubija zmaja. No, siguran dokaz da se radi o sv. Mihovilu Arkandelu (koji ovdje nema krila kao andeosku oznaku), jest to što se nalazi na početku mise za pokojne.

i kacige, s mačem, i bez krila), te s ranorenesansnim detaljima poput onih na Sv. Julijanu (Zulijanu) na Triptihu iz 1460. Lovre Dobričevića u crkvi Sv. Marije na Dančama u Dubrovniku.¹⁴⁵

3.2.3. Simbolički prikazi evanđelista

Među minijaturama u MHRV ima pet simboličkih prikaza. Dva su antropomorfna i simboliziraju sv. Mateja Evanđelista u liku anđela, a ostala tri su zoomorfna: lav simbolizira sv. Marka Evanđelista, vol sv. Luku Evanđelista, a orao sv. Ivana Evanđelista. Nalaze se na početku evanđeoskih odlomaka Muke. U MHRV svi su samostalne minijature, dok su u ostalim hrvatskoglagoljskim misalima ponekad zasebne minijature, a ponekad minijature unutar inicijala. Usto, simbolički su prikazi evanđelista u misalima brojniji od antropomorfnih.

Anđeo – simbol sv. Mateja Evanđelista u MHRV (ff. 69c i 181c) zamjenjuje lik sv. Mateja. Za razliku od prikaza u kojima je sv. Matej prikazan kao apostol s kodeksom, vrećicom novca ili posudom za skupljanje novca, kopljem ili mačem, u MHRV je naslikan kao anđeo odnosno krilati čovjek s knjigom Evanđelja (Sl. 37. i 38.). Ta je simbolika povezana s Matejevim detaljnim izvještajem Kristova utjelovljenja i time što je najkonkretnije od svih evanđelista opisao Kristovo čovječstvo i njegov zemaljski život. Anđeo se kao simbol sv. Mateja Evanđelista nalazi i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima. Već u vatikanskom *Najstarijem hrvatskom glagoljskom misalu*¹⁴⁶ naslikana je minijatura anđela s kodeksom i nimbirana tijela, dok je u MHRV anđeo bez nimbusa. U *Misalu kneza Novaka*¹⁴⁷ minijatura je anđela s poluotvorenim kodeksom i aureolom s biserima, a uklopljena je u latinični inicijal »U«. U *Kopenhagenskom glagoljskom misalu*, uz odlomak iz Matejeva evanđelja¹⁴⁸ minijatura anđela s aureolom i razvijenim rotulusom naslikana je u medaljonu unutar stabla iluminiranoga glagoljskoga inicijala »V« koji služi samo kao likovni ukras, jer tekst perikope započinje manjim i neuglednijim glagoljskim inicijalom »V«. U *Newyorškom glagoljskom misalu*

¹⁴⁵ Usp. IVANČEVIĆ 1993: 120.

¹⁴⁶ NAJSTARIJI poč. 14. st: f. 73c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁴⁷ NOVAKOV 1368: f. 74c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁴⁸ KOPENHAGENSKI kraj 14. st: f. 65b.

anđeo s aureolom i otvorenim evanđeljem naslikan je na minijaturi ispred evanđeoskog odlomka.¹⁴⁹ U *Drugom vrbničkom misalu*¹⁵⁰ na minijaturi unutar latiničnoga »U« na početku Muke po Mateju, naslikan je renesansno koncipiran anđeo s aureolom i otvorenim kodeksom.

Krilati je *lav simbol sv. Marka Evanđelista* (f. 73d). On u svome Evanđelju naglašava Kristovu svemoć, a lav je znak snage, hrabrosti i veličanstva. U prirodoslovlju se povezivao s oživljavanjem navodno mrtvorodenih mladunaca koje nakon tri dana oživi dah odrasloga lava, pa stoga simbolizira i uskrsnuće od mrtvih. Markovo evanđelje detaljno opisuje Kristovo uskrsnuće i naglašava njegovo kraljevsko dostojanstvo. Ukoliko nije riječ o simbolu sv. Marka, krilati se lav obično slika uz njega kao atribut. U MHRV u kandžama drži kodeks (Sl. 39.). Krilati se lav pojavljuje i u iluminaciji drugih hrvatskoglagoljskih misala. Prikazi su uglavnom slični minijaturi u MHRV, s tim da je na nekima lav nimbiran kao u MHRV, i to u: *Najstarijem hrvatskom glagoljskom misalu*¹⁵¹ gdje lav ima aureolu i zatvoren kodeks u kandžama; isti se takav lav nalazi uz odlomak Evanđelja po Marku u *Newyorškom glagoljskom misalu*.¹⁵² Ovi su prikazi slični nimbiranu lavu na minijaturi u zapadnom latinskom rukopisu *Lambeth Apocalypse*,¹⁵³ kao i na hrvatskim skulpturalnim primjerima.¹⁵⁴ Krilati lav bez nimbusa i s kodeksom naslikan je na minijaturi u glagoljskom inicijalu »V« u *Prvom vrbničkom misalu*,¹⁵⁵ te u *Drugom vrbničkom misalu* na minijaturi unutar latiničnoga inicijala »U«.¹⁵⁶ Ova je minijatura stilski najnaprednija od svih istoimenih prikaza u hrvatskoj glagoljskoj minijaturistici.

Krilati *vol, simbol sv. Luke Evanđelista* (f. 77d) prikazan je s novozavjet-

¹⁴⁹ NEWYORŠKI 15. st.: f. 82b.

¹⁵⁰ DRUGI VRBNIČKI 1462: f. 79c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁵¹ NAJSTARIJI 14. st.: f. 79a; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁵² NEWYORŠKI 15. st.: f. 88a.

¹⁵³ *Krilati lav (simbol sv. Marka Evanđelista) s jahačem Apokalipse*, minijatura. Usp. LAMBETH 1260.–1270.: f. 5r; WALTHER; WOLF 2001:183.

¹⁵⁴ Krilati nimbirani lav s knjigom u šapama na kamenom ulomku (spoliji?) na neimenovanom lokalitetu u Istri. Usp. BRATULIĆ; KOSINOŽIĆ [2010?]: 82.

¹⁵⁵ PRVI VRBNIČKI 1456: f. 82b; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁵⁶ DRUGI VRBNIČKI 1462: f. 84d; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

nim kodeksom (Sl. 40.). Vol je simbol strpljivosti, snage, ali i žrtvovanja za druge; kod Židova je bio žrtvena životinja koja se prinosi u hramu. Time se naglašava Kristovo božansko svećeništvo, ostvareno preko njegove pomirbene žrtve. Budući da je sv. Luka, po predaji, bio liječnik, vol bi onda bio i njegov osobni simbol, jer je vol u antici bio simbol liječnika. Krilati se vol s aureolom i zatvorenim kodeksom nalazi i na minijaturama u: vatikanskom *Glagoljskom misalu* iz 1435.;¹⁵⁷ *Newyorškom misalu* uz početak Muke po Luki;¹⁵⁸ *Prvom vrbničkom misalu*,¹⁵⁹ te u *Drugom vrbničkom misalu*¹⁶⁰ gdje ima otvoren kodeks. Vol u MHRV je nimbiran, poput onoga na minijaturi u *Najstarijem hrvatskom glagoljskom misalu*,¹⁶¹ kao i u latiničnom kodeksu *Lambeth Apocalypse* iz 13. st.¹⁶²

Orao – simbol sv. Ivana Evanđelista (f. 84b) u kandžama drži zatvoren kodeks (Sl. 41.). Orao je najčešći i najpoznatiji atribut sv. Ivana Evanđelista, jer je on u svome Evanđelju na eshatološki način opisao Kristov život na zemlji, naglašavajući Kristovu božansku i spasiteljsku narav. Orao je i najzastupljeniji od svih simboličkih prikaza evanđelistâ u hrvatskoglagoljskim misalima. Između njih i minijature na f. 84b u MHRV ima mnogo sličnosti, s tim da je na nekima od njih orao nimbiran kao u MHRV. To su minijature orla s aureolom i kodeksom u *Newyorškom misalu*, uz početak Muke po Ivanu;¹⁶³ u *Najstarijem misalu*,¹⁶⁴ kao i u *Prvom vrbničkom misalu*,¹⁶⁵ gdje je minijatura dio raskošnog vegetabilnog ukrasa na lijevoj i donjoj margini teksta. Nimbirani orao na spomenutim primjerima sličan je nimbiranoj go-

¹⁵⁷ VATIKANSKI 1435: f. 97a; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁵⁸ NEWYORŠKI 15. st.: f. 93b.

¹⁵⁹ PRVI VRBNIČKI 1456: f. 86c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶⁰ DRUGI VRBNIČKI 1462: f. 89c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶¹ NAJSTARIJI poč. 14. st.: f. 83c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶² *Krilati vol (simbol sv. Luke Evanđelista) s jahačem Apokalipse*, minijatura. Usp. LAMBETH 1260.–1270.: f. 5v; WALTHER; WOLF 2001: 182.

¹⁶³ NEWYORŠKI 15. st.: f. 102b.

¹⁶⁴ NAJSTARIJI poč. 14. st.: f. 90b; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶⁵ PRVI VRBNIČKI 1456: f. 93c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

lubici u latinskom *Psaltiru sv. Elizabete* iz 13. st.¹⁶⁶ Bez nimbusa je perom nacrtana minijatura orla bez aureole, okruženoga vegetabilnim motivima u vatikanskom *Glagoljskom misalu* iz 1435.,¹⁶⁷ dok je u *Drugom vrbničkom misalu* minijatura orla s aureolom i ispisanom knjigom unutar latiničnoga inicijala »U« oblikovana po renesansnom modelu.¹⁶⁸ Simbolički prikaz orla katkad je čak i na onom mjestu u glagoljskom misalu gdje ilustracija ne odgovara pripadajućemu sadržaju, kao što je minijatura na početku odlomka iz Knjige mudrosti u *Misalu kneza Novaka*,¹⁶⁹ kamo je vjerojatno dospjela pogreškom iluminatora koji ju je preslikavao iz nekog predloška.

Nimbirani simboli četiriju evanđelista (tetramorf) poznati su već u ranokršćanskoj umjetnosti, kao što su: krilati vol (simbol sv. Luke) i anđeo (simbol sv. Mateja) na milanskom diptihu *Stražari i žene na grobu*;¹⁷⁰ *Križ na zvjezdanom nebu između simbola evanđelista*, mozaik na svodu kupole u Mauzoleju Galle Placidije u Ravenni iz 425.;¹⁷¹ u gornjem dijelu apsidalnoga mozaika *Krist između dvanaest apostola* s kraja 4. st. u Santa Pudenziana, Rim;¹⁷² s lijeve i desne strane medaljona s poprsjem Krista Pantokratora na mozaiku trijumfalnoga luka u San Apollinare in Classe, Ravenna (posvećen 549.),¹⁷³ kao i nimbirani *Anđeo – simbol sv. Mateja Evanđelista* na mozaiku iz oko 547. u prezbitariju crkve San Vitale u Ravenni.¹⁷⁴ Nimbirani je tetramorf i na mozaicima pandantiva ispod kupole s prikazima proroka u venecijanskom Sv. Marku¹⁷⁵ iz 11.–12. st. U bizantskom fresko slikarstvu, neki nimbirani likovi koji podsjećaju na simbole evanđelista iako to u stvari

¹⁶⁶ Golubica s aureolom (simbol Duha Svetoga) šapće u uho sv. Grguru papi. Usp. SALTERIO 2002: f. 173r (str. 343).

¹⁶⁷ VATIKANSKI 1435: f. 103c; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶⁸ DRUGI VRBNIČKI 1462: f. 97a; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁶⁹ NOVAKOV 1368: f. 247b; IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

¹⁷⁰ Usp. *Stražari i žene na grobu*, oko 400., krilo bjelokosnog diptiha, Milano, Museo Castello Sforzesco, Zbirka Trivulzio; SCHUG-WILLE 1970: 58.

¹⁷¹ SCHUG-WILLE 1970: 90.

¹⁷² Isto 1970: 75.

¹⁷³ Isto 1970: 103.

¹⁷⁴ Isto 1970: 99.

¹⁷⁵ ST. MARK'S BASILICA 2011: URL: <http://www.sacred-destinations.com/italy/venice-san-marco-photos/>.

nisu, pod obličjem sakralnoga služe u profane svrhe, kao što je *Anđeo kruni ktitora*, freska iz oko 1320. u crkvi Navještenja Bogorodičina u Gračanici.¹⁷⁶ Nimbirani se simboli evanđelista nalaze i u iluminaciji zapadnih rukopisa, kao što je već spomenuto na primjerima iz latinične *Lambeth Apocalypse*.¹⁷⁷

Čini se da su simbolički prikazi evanđelista nešto češći u zapadnoj nego u bizantskoj umjetnosti, uključujući i iluminacije rukopisa. Bizantska je umjetnost, u svom razvoju od ranokršćanske, tijekom čitavoga srednjega vijeka pa i kasnije, dosljednije čuvala baštinjene kasnoantičke antropomorfne oblike u slikanju svetaca, premda se u njezinim okvirima nalaze i simbolički motivi poput tetramorfa. Možda je ta pojava podudarna s činjenicom da je Istočno Rimsko Carstvo, koje se održalo do 1453., politički naslijedilo istočni dio Rimskoga Carstva, imperij kojega se zapadni dio urušio još 476., pa je samim time dosljednije sačuvalo i elemente kasnoantičke umjetničke tradicije. Ti su elementi zadugo ostali sastavnim dijelom bizantske kao kršćanske umjetnosti nastale pod utjecajem helenističko-grčke i bliskoistočne (malazijske, sirijske i aleksandrijske) tradicije, a vidljivi su u likovnim osobinama prikaza oblikovanih u reprezentativnom ozračju bizantskog teokratsko-apsolutističkog državnog uređenja i strogo određenih ikonografskih shema usko povezanih s liturgijom. Na Zapadu pak, u slijedu stilova, simbolički su se prikazi nakon ranoga kršćanstva najprije uklopili u predromanički koncept nefigurativne pleterne ornamentike po diktatu *horror vacui*, da bi se s vremenom sve češće pojavljivali kao atributi antropomorfnih likova evanđelista, ili samostalno kao njihovi simboli. Dijelom su za to zaslužni i politički razlozi, kao što je slučaj s lavom, simbolom sv. Marka Evanđelista: budući da je sv. Marko titular najpoznatije venecijanske crkve i zaštitnik Venecije kao grada i srednjovjekovne države, to je i njegov simbol na mnogim umjetničkim prikazima uključivao poruku o političkoj pripadnosti autora, naručitelja ili zemljopisnog područja na kojemu ili za koje je neka umjetnina nastala.¹⁷⁸

¹⁷⁶ SCHUG-WILLE 1970: 223.

¹⁷⁷ Usp. LAMBETH 1260.–1270.: f. 5r (nimbirani krilati lav) i f. 5v (nimbirani krilati vol); WALTHER; WOLF 2001: 183 i 182.

¹⁷⁸ »*Pax tibi, Marce, evangelista meus*« natpis je koji se ponekad pojavljuje na otvorenoj knjizi koju lav drži u šapama, a umjetnina je nastala na području koje je politički bilo pod vlašću Venecije. Usp. ST. MARK'S BASILICA: 2011: URL: <http://www.sacred-destinations.com/italy/venice-san-marco-photos/>; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica>.

4. IKONOGRAFIJA POJEDINAČNIH SVETAČKIH LIKOVA

Minijature s pojedinačnim svetačkim likovima u MHRV odnose se na prikaze svetaca koji se časte i u Bizantu i na Zapadu, te na svece koji se časte u Rimokatoličkoj crkvi, dok uopće nema prikaza svetaca koji se časte samo u Bizantu.

4.1. Sveci koji se časte u Bizantu i na Zapadu

Sveta Jelena Križarica (f. 159c) mlađa je žena duge raspuštene kose, premda je, prema legendi, imala osamdeset godina kada se zaputila u Jeruzalem i na Kalvariji našla Kristov križ. Odjevena je u odjeću srednjovjekovne kraljice. Na glavi ima kraljevsku krunu. U desnoj ruci drži tanak latinski križ, a u lijevoj kodeks. Kraljevska kruna i križ u ruci njezini su uobičajeni atributi (Sl. 42.). Na mnogim prikazima još nosi čavle i čekić, simbole Kristova trpljenja na križu, kojih na minijaturi u MHRV nema, a Kristov križ je malen, elegantan i gotovo u veličini simbola. Kao majku sv. Konstantina, u bizantskom ju se slikarstvu često prikazuje zajedno s njime. Nalazimo ih na sinajskim ikonama,¹⁷⁹ kao i u makedonskom fresko slikarstvu oko polovice 14. st. u crkvama Mali Sveti Vračići¹⁸⁰ i Sv. Bogorodica Perivlepta (Sv. Kliment), gdje sv. Jelena drži velik križ zajedno sa sinom Konstantinom.¹⁸¹ Na Zapadu je poznat njezin prikaz na *Procesiji s relikvijama* iz 6. ili 7. st., reljefnoj pločici (vjerojatno dijelu nekog relikvijara), na kojoj je prikazana s križem na ramenu,¹⁸² kao i na firentinskom *Nasašću Sv. Križa*, dijelu Gaddijeva fresko ciklusa *Legenda o Sv. Križu*.¹⁸³ U venecijanskom se srednjovjekovnom slikarstvu, kao izoliran lik sv. Jelena Križarica

---

princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Venice&view=location&page=1&image=3699; Nepoznati majstor, *Lav sv. Marka*, oko 1425., kamen, polikromija, Trogir, Muzej grada Trogira; BELAMARIĆ 2001: 42 i 81.

¹⁷⁹ Usp. *Car Konstantin i njegova majka, Sv. Helena*, ikona, 13. st., tempera na drvu, Sinaj, Samostan sv. Katarine; ROSSI; LUCA 2006: 44.

¹⁸⁰ *Sv. Konstantin i sv. Jelena*, oko 1340., freska, zapadni zid naosa, Ohrid, Mali Sveti Vračići; GROZDANOV 1980: sl. 30 na kraju knjige.

¹⁸¹ *Sv. Jelena i sv. Konstantin*, oko 1365., freska u južnom paraklisu, Ohrid, Sv. Bogorodica Perivlepta (Sv. Kliment); GROZDANOV 1980: 143, crtež 43; sl. 108 na kraju knjige.

¹⁸² Usp. *Procesija s relikvijama*, reljef, 6. ili 7. st., bjelokost, Trier, Riznica katedrale; SCHUG-WILLE 1970: 125.

¹⁸³ Agnolo Gaddi, *Legenda o Sv. Križu*, fresko ciklus, oko 1380., Firenca, Santa Croce, Cappella Alberti-Alemanni; MICHELETTI 1993: 26.

pojavljuje i na fresko prikazu u venecijanskoj crkvi San Giovanni Decolato (San Zan Degola). Minijatura u MHRv, kao prikaz pojedinačnoga lika, pripada u rjeđe primjere umjetničkog prikazivanja.

Sv. Vid, Modest i Krescencija (f. 163b) prikazani su s palmom mučeništva i knjigom u rukama, bez ikakvih drugih atributa (Sl. 43.).

Sv. Margareta mučenica (f. 169d) naslikana je sa zmajem pod nogama. Na glavi nosi krunu, a u ruci drži križ i mučeničku palmu (Sl. 44.). Prikaz je sličan minijaturama u latinskim srednjovjekovnim rukopisima, kao što je *Sv. Margareta u Psaltiru sv. Elizabete* iz 13. st.¹⁸⁴ Ponekad stoji neozlijedena pokraj zmajevih razjapljenih ralja, poput *Sv. Margarete* koja ga pobjeđuje u koparskom latinskom *Koralu* u inicijalu »B«,¹⁸⁵ gdje je suvremeno obučena, a na bijeloj haljini ima nacrtan velik križ. Premda s aureolom, na glavi ima raskošnu kapu-šešir u stilu talijanske mode. Minijatura u MHRv slična joj je po načinu slikanja prema kasnosrednjovjekovnom aristokratskom ukusu, ali i po uobičajenim atributima: aureoli, križu i pobijeđenom zmaju. Primjer dalmatinskih gotičkih poliptiha na kojima je dana prema zapadnoj ikonografiji je *Bogorodica s Djetetom i svecima* (Marco di Paolo Veneziano?).¹⁸⁶ Ova se ranokršćanska svetica nalazi i na scenama iz njezina života na bizantskim freskama, gdje izlazi iz utrobe zmaja (Kreta).¹⁸⁷

Sv. Lovro mučenik (f. 173c) mladić je bez brade, kratko podšišane kose i s tonzurom. Odjeven je kao đakon, u bijelu albu i crvenu dalmatiku. U desnoj ruci drži zlatnu kadionicu gotičkoga oblika, a u lijevoj podignut kodeks (Sl. 45.). Njime se razlikuje od zapadne ikonografije koja ga radije prikazuje s mučeničkom palmom. Kadionica je jedan od rjeđih atributa sv. Lovre, dok na nekim prikazima umjesto palme ili kadionice u ruci drži križ, svečev atri-

¹⁸⁴ Usp. SALTERIO 2002: f. 4v (str. 8). U iluminaciji kalendara za mjesec srpanj sv. Margareta stoji na zmaju, upirući prema njemu koplje s križem na vrhu.

¹⁸⁵ Usp. *Corale*, 15. st.: f. 76; MUNK 1964: tabla u boji IX.

¹⁸⁶ Radionica Paola Veneziana (Marco di Paolo Veneziano?, *Bogorodica s Djetetom i svecima*, poliptih, posljednja četvrtina 14. st., tempera na drvu i pozlata, Split, Galerija umjetnina, inv. br. 93/134 (1538); RAUTER PLANČIĆ 2004: 92–93. Ime slikara u ovome članku navodi se prema talijanskom pravopisu, budući da se u citiranom izvoru navodi kao Marco Paolov Veneziano. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 92.

¹⁸⁷ Usp. *Sv. Margareta Antiohijska(?)*: *Izlazak iz utrobe zmaja*, freska na južnom zidu, crkva St. Paraskevi, Kitiros, Kreta; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Crete&location=Kitiros&view=location&page=1&image=814>.

but u bizantskom slikarstvu.¹⁸⁸ Minijatura u MHRV više naglašava Lovrinu crkvenu službu u prezbiterialnom stupnju đakonata po uzoru na bizantsku ikonografiju (Cefalù),¹⁸⁹ nego njegovo mučeništvo koje u MHRV simbolizira jedino crvena dalmatika.¹⁹⁰ Za razliku od Bizanta, Zapad često prikazuje prizor mučenja sv. Lovre na roštilju¹⁹¹ ili on sam drži roštilj kao atribut.¹⁹²

Sv. Kuzma i Damjan (f. 182b) po legendi su bili blizanci. Po zanimanju su bili liječnici, a uvijek se prikazuju zajedno, u liječničkim odorama s dugim pregačama i kapama. U jednoj ruci drže posudu s pomašću, a u drugoj mužar s tučkom, neki liječnički instrument ili rotulus. Na minijaturi u MHRV imaju samo crvene pregače u obliku dugih suvremenih plaštava s gumbima i dubokim razrezom na desnoj strani. Pritom jedan od njih u ruci drži samo posudu s pomašću, a drugi samo mužar (Sl. 46.). Među likovnim prikazima zapadne provenijencije koji su prethodili ovomu u MHRV je i jedan od najstarijih prikaza u Dalmaciji – Sv. Kuzma i Damjan na freski u crkvi Sv. Krševana u Zadru, s kraja 12. ili poč. 13. st., gdje su dva sveca naslikana jedan pored drugoga, u tunikama i karakterističnim pregačama i sa zlatnim aureolama, jedan u crvenoj, a drugi u plavoj odjeći. Svaki od njih u lijevoj ruci drži kutijicu i rotulus.¹⁹³ Među djelima iz slikarskoga kruga oko Paola Veneziana poznat je primjer na kojemu su sveta braća (vjerojatno sv. Kuzma

¹⁸⁸ Palatinska radionica u Palermu, *Relikvijar ruke sv. Vlaha*, 1185.–1192., zlatarski rad, Dubrovnik, Riznica katedrale Sv. Marije Velike, inv. br. XXXII. Sv. Lovro prikazan je na jednoj od emaljiranih pločica. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2006: 190–193. i sl. na str. 193; *Ikona sa svecima*, 12. st., tempera na drvu, Sinaj, Samostan sv. Katarine. Ikona je zanimljiv primjer bizantskoga prikaza heterogene skupine svetaca, među kojima su naslikani i tipično zapadni sveci, kao što je sv. Martin biskup. Usp. ROSSI; LUCA 2006: 144 i 147.

¹⁸⁹ Usp. Sv. Petar iz Aleksandrije, *Vincent iz Zaragoze i Lovro Rimski*, mozaik na sjevernom zidu svetišta katedrale u Cefalùu; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Cefal%F9&view=country&page=27&image=2880>.

¹⁹⁰ Dvojica nepoznatih dalmatinskih slikara, *Sv. Lovro đakon*, zadnja četvrtina 13. st., dio *Poliptiha trogirске katedrale*, tempera na drvu, Trogir, Muzej sakralne umjetnosti; RAUTER PLANČIĆ 2006: 290 i 293.

¹⁹¹ *Mučeništvo sv. Lovre u Psaltiru sv. Elizabete*, 13. st., f. 5r. Usp. SALTERIO 2002: f. 5r (str. 9); Bernardo Daddi, *Mučeništvo sv. Lovre*, oko 1330., freska, Cappella Pulci, transept crkve Santa Croce u Firenci. Slikar je bio Giottov učenik. Usp. MICHELETTI 1993: 22, sl. 35.

¹⁹² Usp. *Pečat trogirskoga kaptola*, 1383., srebro, Trogir, Riznica katedrale Sv. Lovre; BELAMARIĆ 2001: 64 i 82.

¹⁹³ Nepoznati slikar, *Freska sa svetačkim likovima*, oko 1175.–poč. 13. st., detalj u srednjem dijelu apside, Zadar, Sv. Krševan; SJAJ 1990: 54 i 317; HILJE; TOMIĆ 2006: 80, sl. 010a.

i Damjan), prikazani u jednakim crvenim plaštevima s bijelom podstavom i bijelim krznenim ovratnicima, bez drugih atributa.¹⁹⁴ U bizantskom su slikarstvu ponekad razdvojeni, kao na zidnom osliku u Kapadociji (Turska)¹⁹⁵ ili mozaiku u Palermu (Italija);¹⁹⁶ u oba su primjera naslikani svaki s jedne strane apsidalnoga luka. Zajedno su prikazani na fresko ciklusima iz njihova života kao što su ciklus u Mistri,¹⁹⁷ te ohridske freske iz 1330.–1340. u crkvi Sv. Nikole Bolničkoga¹⁹⁸ i Bogorodice Perivlepte iz oko 1365.,¹⁹⁹ djelima iz vremena paleološke renesanse i narativnog stila, koja su u bizantskoj umjetnosti ekvivalentna zapadnoj gotici.

Uobičajeni su atributi svete Katarine Aleksandrijske (f. 189a) kotač s ostrim šiljcima, kruna na glavi kao simbol kraljevskoga podrijetla, palma kao simbol mučeništva i pobjede, mač (budući da su joj odrubili glavu), te knjiga u ruci kao znak učenosti. U MHRV ima sve osim mača i knjige (Sl. 47.). Na Zapadu se najčešće prikazuje kao kraljica s kotačem-mučilom, kao što je i na dalmatinskim gotičkim poliptisima: *Poliptihu s Raspećem, Gospom i svecima* sljedbenika Paola Veneziana,²⁰⁰ *Bogorodici sa svecima*

¹⁹⁴ Ercole del Fiore(?), *Bogorodica zaštitnica sa svecima*, sredina 15. st., tempera na drvu, Vodnjan, Zbirka sakralne umjetnosti Župne crkve Sv. Blaža; RAUTER PLANČIĆ 2004: 180–181.

¹⁹⁵ Usp. *Sv. Kuzma i Sv. Damjan*, freske, crkva Sv. Barbare, Soganli, Kapadocija, Turska; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Turkey&location=Cappadocia,%20Soganli&view=location&page=1&image=2298>; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Turkey&location=Cappadocia,%20Soganli&view=location&page=1&image=2299>.

¹⁹⁶ Usp. *Sv. Kuzma i Sv. Damjan*, mozaik, Palatinska kapela, Palermo; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Palermo&view=location&page=1&image=2862>; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Palermo&view=location&page=1&image=2861>.

¹⁹⁷ Usp. *Događaji iz života sv. Kuzme i Damjana*, fresko ciklus, dijakonikon katedrale u Mistri, Grčka; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&location=Mistra&view=location&page=1&image=787>.

¹⁹⁸ *Sv. Kuzma i Damjan*, oko 1330.–1340., freska, južni zid naosa, Ohrid, Sv. Nikola Bolnički; GROZDANOV 1980: sl. 9 na kraju knjige.

¹⁹⁹ *Sv. Kuzma i Damjan*, oko 1365., freska u južnom paraklisu, Ohrid, crkva Bogorodice Perivlepte; GROZDANOV 1980: 143, crtež 43.

²⁰⁰ Sljedbenik Paola Veneziana, *Poliptih s Raspećem, Gospom i svecima*, druga polovica 14. st., tempera na drvu i pozlata, Šibenik, Gradski muzej; RAUTER PLANČIĆ 2004: 100–101.

Ivana Ugrinovića,²⁰¹ *Sv. Katarini sa svecima* Blaža Jurjeva Trogirana i radionice²⁰² i *Oplakivanju Krista sa svecima* Blaža Jurjeva Trogirana.²⁰³ *Sv. Katarina Aleksandrijska* je i motiv na bizantskim ikonama, bilo kao pojedinačan lik, bilo u okviru skupnih kompozicija s drugim svecima ili u biblijskim prizorima. Na nekim je bizantskim ikonama naslikana na najvećem, središnjem panelu, dok se uokolo nalazi niz prikaza s motivima iz njezina života. Te ikone podsjećaju na zapadne srednjovjekovne poliptihe s temama iz Kristova i Bogorodičina života te iz života svetaca.²⁰⁴ Bizant ju prikazuje u svečanoj kraljevskoj odjeći, s krunom na glavi i latinskim križem u ruci, kao što je na nekim sinajskim ikonama: *Život sv. Katarine Aleksandrijske*²⁰⁵ i jedna kasnosrednjovjekovna ikona sa simultanim scenama s Mojsijem, Bogorodicom i sv. Katarinom.²⁰⁶

4.2. Sveci koji se časte na Zapadu

Sv. Kirijak (Cirijak) biskup i mučenik (f. 160b) odjeven je u liturgijsku odjeću: gotičku kazulu s palijem u obliku slova *tau*, trakom koja simbolizira raspeće Kristovo, a nosila se kao oznaka metropolitanske vlasti, i s onižom mitrom na glavi (Sl. 48.). Kao svetac i mučenik iz prvih kršćanskih vremena, prikazan je i u bizantskoj umjetnosti na teritoriju Zapada (Palermo), ali ne kao biskup, već kao crkveni službenik u ikonografiji nižega prezbiterijalnoga reda.²⁰⁷

²⁰¹ Ivan Ugrinović, *Bogorodica sa svecima*, poliptih, 1434., tempera na drvu i pozlata, Koločep, crkva Sv. Antuna Opata; RAUTER PLANČIĆ 2004: 152–153.

²⁰² Blaž Jurjev Trogirani i radionica, *Sveta Katarina sa svecima*, poliptih, 1436.–1439., tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka umjetnina Samostana sv. Dominika; RAUTER PLANČIĆ 2004: 164–165.

²⁰³ Blaž Jurjev Trogirani, *Oplakivanje Krista sa svecima*, poliptih, 1438.–1439., tempera na drvu i pozlata, Korčula, crkva Svih Svetih; RAUTER PLANČIĆ 2004: 166–167.

²⁰⁴ Tu su ciklusi iz života svetaca poput sv. Franje Asiškoga, sv. Klare Asiške, sv. Marije Magdalene, sv. Mateja Evangelista, sv. Ivana Krstitelja, sv. Benedikta i dr. Neki hrvatski primjeri su: oltarna *Pala bl. Leona Bemba* Paola Veneziana iz 1321., tempera na drvu i pozlata, Vodnjan, Zbirka sakralne umjetnosti Župne crkve Sv. Blaža. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 58–59; *Poliptih sv. Lucije* Paola Veneziana(?), oko 1350., tempera na drvu i pozlata, Krk, Biskupski ordinarijat. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 78–79.

²⁰⁵ Usp. *Život sv. Katarine Aleksandrijske*, ikona, rano 13. st., tempera i zlato na drvu, Sinaj, Samostan sv. Katarine; ROSSI; LUCA 2006: 158–159.

²⁰⁶ Usp. *Ikona sa scenama iz Mojsijeva života*, bez godine nastanka, Sinaj, Samostan sv. Katarine; ROSSI; LUCA 2006: 140–141.

²⁰⁷ Usp. *Kirijak(?)*, mozaik, Martorana, Palermo; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton>.

Sv. Dujam naslikan je zajedno sa sv. Mihovилоm Arkandѐlom na f. 160d. Sv. Dujam, zaštitnik grada Splita, redovito se prikazuje u biskupskoj odjeći s mitrom, palmom (simbolom mučeništva) i prvostolničkim križem (Sl. 35.). Na f. 160d u biskupskoj je odjeći i s biskupskim štapom. Ikonografska koncepcija nadovezuje se na otprije poznate prikaze sveca u Dalmaciji, odnosno, »odgovara reljefu u zvoniku i na drvenom koru splitske katedrale kao i na otisnutoj figuri splitskih novaca«. ²⁰⁸ Na reljefu *Tri sveta zaštitnika* s kraja 13. st. u Splitu, nastalom prema venecijanskim uzorima, biskup Dujam desnicom blagoslivlje, a ljevicom drži kodeks, ²⁰⁹ dok je na nekim kasnogo-tičkim slikama prikazan jednostavnije, samo u biskupskoj odjeći, kao na *Bogorodici sa svecima* u Trogiru. ²¹⁰

Sv. Antun Padovanski (f. 162c) odjeven je u redovnički franjevački habit (Sl. 49.). Osim habita, u MHRV nema ni jednoga od ostalih atributa koje drži na srednjovjekovnim prikazima (liljan, knjiga, riba, plamen, procvjetao križ). Premda je u doba nastanka minijature u MHRV već bio veoma poznat i često prikazivan u zapadnoj (osobito talijanskoj) umjetnosti te u Dalmaciji, ovdje je prikazan sasvim jednostavno, tako da se identificira zahvaljujući pripadajućemu tekstu. Za razliku od zapadne ikonografije, koja ga bez izuzetka prikazuje kao mlada i bezbrada sveca s tonzurom, u MHRV je prikazan kao starac sijede kose i duge brade, gotovo u maniri starozavjetnih proroka u srednjovjekovnom bizantskom (fresko) slikarstvu. ²¹¹

Sv. Apolinar biskup (f. 170c) u liturgijskoj je odjeći, s mitrom na glavi, tankim palijem i pastoralom, poput drugih biskupa u MHRV (Sl. 50.).

---

edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Palermo&view=location&page=2&image=2906.

²⁰⁸ PANTELIĆ 1970: 62 i navedena literatura; Magister Otto, *Sv. Dujam između sv. Staša i sv. Petra*, reljef, kraj 13. st., Split, zvonik katedrale Sv. Dujma. Usp. IVANČEVIĆ 1993: 80–81; *Novčana moneta Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, fotografija, Staroslavenski institut u Zagrebu, F 169. Usp. IZVORI 2008.–2009: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

²⁰⁹ Domaća rezbarsko-slikarska radionica(?), *Tri sveta zaštitnika*, samostalne reljefne figure na plošnoj pozadini oslikane temperom, 13. st., Split, nekad u crkvi Sv. Mikule u Velom Varošu, danas u Biskupskom dvoru; FISKOVIĆ 1987: 102 i 131.

²¹⁰ Venecijanska radionica, *Bogorodica sa svecima*, reljefni poliptih, kraj 14. st., tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka benediktinskoga samostana Sv. Nikole; RAUTER PLANČIĆ 2004: 170–171.

²¹¹ Usp. niz prikaza starozavjetnih proroka na bizantskim freskama u TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/main.php>.

Minijatura pokazuje otklon od uobičajena načina slikanja, budući da ga zapadna ikonografija spominje kao biskupa u orijentalnoj odjeći, s palijem i crnim križem, i bez mitre; ovomu je srodan *Sanctus Apolenaris* iz 6. st. u San Apollinare in Classe u Ravenni, gdje je naslikan u stavu oranta, u albi, misnici, s palijem i plošnom zlatnom aureolom, ali bez srednjovjekovne mitre i križa.²¹²

Sv. Jakov Apostol (f. 171a) isti je svetac kao i sv. Jakov iz Compostele, španjolskoga hodočasničkoga središta (Sl. 51.). Naslikan je po talijanskoj ikonografiji, to jest s hodočasničkim štapom, plosnatom školjkom («jakovskom kopicom») i tikvicom, simbolima koji podsjećaju na njegov put u Španjolsku, odnosno u Compostelu gdje mu se nalazi grob. Kao apostol, ponekad nosi rotulus s odlomkom *Vjeronanja* o Kristovu utjelovljenju, no umjesto svitka ovdje ima kodeks, slično kao na nekim kasnijim dalmatinskim gotičkim slikama. To su: detalj *Ugljanskoga poliptiha* Dujma Vuškovića, gdje ima poluotvoren kodeks i dugačak putnički štap, ali nema šešira ni školjke,²¹³ i detalj poliptiha *Sveta Katarina sa svecima* Blaža Jurjeva Trogirana i radionice, na kojemu desnicom drži štap, a ljevicom rotulus.²¹⁴ U MHRV *Sv. Jakov* nema »pravu« školjku; ona je, vjerojatno, pričvršćena na njegov šešir, ali se to prostim okom ne vidi. Isti se motiv mnogo bolje razaznaje na likovno naprednijem *Sv. Jakovu Apostolu* (f. 198r) u *Hvalovu zborniku* iz 1404. (Sl. 52.), u dijelu minijaturâ koje je oslikala ista ruka koja je naslikala minijature u čitavom MHRV.²¹⁵

Sv. Klara (f. 174a) u uobičajenoj je svojoj haljini s franjevačkim pojasom i crnim velom na glavi. Zaogrnutu je suvremenim plaštem od domaćega platna na prugice. U MHRV desnom rukom drži križ, dok se ponekad prikazuje s česticom pravoga križa u moćniku ili s pokaznicom u kojoj je sveta hostija; lijevom rukom drži kodeks (Sveto pismo), no on je njezin rjeđi atribut (Sl. 53.).

²¹² Usp. *Sanctus Apolenaris*, portretni mozaik, 6. st., polukupola apsida, Ravenna, San Apollinare in Classe; SCHUG-WILLE 1970: 103.

²¹³ Dujam Vušković, *Ugljanski poliptih*, oko 1450., tempera na drvu i pozlata, Zadar, Zbirka Franjevačkog samostana sv. Frane. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 156–157.

²¹⁴ Blaž Jurjev Trogirana i radionica, *Sveta Katarina sa svecima*, 1436.–1439., poliptih, tempera na drvu, pozlata i polikromirana plastika, Trogir, Zbirka umjetnina samostana Sv. Dominika. Usp. RAUTER PLANČIĆ 2004: 164–165.

²¹⁵ Usp. HVALOV 1986: f. 198r; MOKROVIĆ 2008.–2009: URL: www.minijature.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu); ĐURIĆ 1957: 39–51.

Klarin je plašt pomalo neobičan, budući da su ju umjetnici uglavnom prikazivali s jednobožnim plaštem, pri čemu su realistički najuvjerljiviji prvi prikazi iz 13. st. u Asizu.²¹⁶ Svijetli je plašt s vodoravnim tamnim prugama u MHRV spomenula M. Pantelić,²¹⁷ upozorivši na njegovu sličnost sa *Sv. Klarom* na poliptihu u katedrali u Castellanetu kraj Taranta u Apuliji, djelu Girolama Santacrocea iz 16. st., »koji je poznat po kopiranju istočnih figura«.²¹⁸ Ovo, međutim, nije jedini primjer, jer je autorica ovoga članka pronašla još primjera u hrvatskom srednjovjekovnom slikarstvu i na jednom zlatarskom primjeru, a svi su nastali na području Zadra, i mnogo su stariji od Santacroceova poliptiha. To su: inicijal »F« u zadarskom latinskom *Antifonaru »E«*, u kojemu sv. Klara, odjevena u grubo otkani smeđi plašt na prugice, kleči pred sv. Franjom Asiškim koji sjedi²¹⁹ i *Triptih »Majstora Bogorodice benediktinki«*, gdje su sv. Franjo Asiški i sv. Klara s plaštem na prugice u donjem desnom kutu.²²⁰ Tradicija prikazivanja Klarina prugasta plašta u hrvatskom se slikarstvu zadržala i nakon srednjega vijeka.²²¹ Iz 14. st., u zlatarstvu je jedan primjer na *Ophodnom križu* iz Brbinja.²²² Na stražnjoj su strani (reversu) likovi svetaca. Na donjoj strani okomitog kraka križa je iskucana *Sv. Klara* s habitom, velom i plaštem na prugice, desnicom drži palmu koja označava pobjedu (specifičan, ali nešto rjeđi atribut), a lijevom rukom Sveto pismo. Ovo je sigurno *Sv. Klara*, jer je na kraju lijevog

²¹⁶ Usp. Simone Martini, *Poliptih*, freska, oko 1317., Assisi, Bazilika sv. Franje, transept Donje bazilike. Sv. Klara drži veoma tanak i dugačak križ. Usp. ASSISI 2000: 21 i 23; S. Martini, *Sv. Klara sa sv. Elizabetom*, 1312.–1318., freska, ulaz u Kapelu sv. Martina u Donjoj bazilici. Sv. Klara drži ljljan. Usp. ASSISI 2000: 33; Giotto, *Sv. Franjo i sv. Klara*, freska, kraj 13. st., detalj luka u Gornjoj bazilici. Usp. ASSISI 2000: 49; Giotto, *Plać klarisa*, prizor iz ciklusa *Život sv. Franje Asiškoga*, freska, 1297.–1299., lađa Gornje bazilike. Usp. ASSISI 2000: 64.

²¹⁷ PANTELIĆ 1970: 63 i bilj. 71, te tabla XX, 3.–4.

²¹⁸ PANTELIĆ 1970: 63.

²¹⁹ Nepoznati mletački minijaturist, *Antifonar »E«*, f. 22r, kraj 13. st., pergamena, Zadar, Franjevački samostan; RAUTER PLANČIĆ 2006: 57 i sl. 17.

²²⁰ »Majstor Bogorodice benediktinki«, *Triptih*, oko 1300., Bruxelles, Zbirka Stoclet; GAMULIN 1983: 24.

²²¹ Baldassare d'Anna, *Gospa od Karmela sa svecima i dušama u čistilištu*, oltarna pala, treće ili četvrto desetljeće 17. st., ulje na platnu, Stari Pag, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; HILJE; TOMIĆ 2006: 263, sl. 099. Sv. Klara prikazana je kao u MHRV, ali u rukama drži monstrancu s Presvetim.

²²² Nepoznati domaći majstor, *Ophodni križ*, oko 1370., pozlaćeno srebro na drvenom nosaču, Brbinj, župna crkva; SJAJ 1990: 221 i 328–329.

vodoravnog kraka Sv. Franjo u franjevačkom habitu, s knjigom u lijevoj i stigmom na desnoj ruci. Za razliku od navoda M. Pantelić,²²³ spomenuti primjeri ujedno pokazuju da prikaz sv. Klare u MHRV nije jedinstven primjer u hrvatskoj (dalmatinskoj) srednjovjekovnoj umjetnosti, već je postojala određena tradicija u prikazivanju sv. Klare. Osim toga, 16. je stoljeće veoma kasno doba za usporedbu s minijaturama u MHRV koji je nastao 1403.–1404.: djelo slikara Santacrocea²²⁴ moglo bi poslužiti kao usporedan materijal samo u slučaju da se doista radi o nekoj *kopiji* mnogo starijih istočnih prikaza. No, budući da se sv. Klara Asiška ne časti u Bizantu, može biti riječi samo o preslikavanju dijela odjeće, to jest svijetla plašta s tamnim prugama.

Sveti Ludovik, franjevac i biskup (sv. Ljudevit, lat. *Ludovicus Tolosanus*) na f. 176a biskup je s krunom koja mu leži do nogu (Sl. 54.). Srednjovjekovna mu ikonografija najčešće pridaje još i cvijet lijera, izvezen na pluvijalu ili kojem drugom dijelu odore, a uz krunu do nogu obično je još i žezlo. U MHRV nema izvezenoga cvijeta ni žezla do nogu. Prikaz je sličan Martinijevoj asiškoj fresci *Sv. Ludovika biskupa*²²⁵ i napuljskomu poliptihu *Sv. Ludovika Tuluškoga*,²²⁶ kao i nekim renesansnim djelima na kojima je prikazan kao bezbrad mladić plemenita izgleda u biskupskoj odjeći i s pastoralom u obliku žezla, poput Donatellova *San Lodovica di Tolosa* u Firenci.²²⁷

Sveti Augustin biskup (f. 177b) u biskupskom je plaštu, s mitrom i pastoralom (Sl. 55.), prema zapadnoj ikonografiji koja mu obično još pridaje kodeks i pero, budući da je bio cijenjeni pisac. Bizantska ga ikonografija slika kao biskupa po orijentalnom modelu, to jest bez mitre, u činu blagoslivljanja i s knjigom u ruci, kao što pokazuju mozaici u Torcellu²²⁸ i Cefalùu.²²⁹

²²³ PANTELIĆ 1970: 63 i tabla XX, 3.

²²⁴ PANTELIĆ 1970: 63 i tabla XX, 4.

²²⁵ Simone Martini, *Poliptih*, oko 1317., freska, Asissi, Donja bazilika; ASSISI 2000: 20–21.

²²⁶ Simone Martini, *Oltarna slika sv. Ludovika Tuluškog*, poliptih, oko 1319., Napulj, Museo di Capodimonte. Ispod gornjeg panela s prikazom sveca je pet edikula u kojima su slike prizora iz njegova života; ITALIAN 2011: URL: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

²²⁷ Donatello, *San Lodovico di Tolosa*, pozlaćena skulptura, 1423.–1425., Firenca, Museo dell'Opera di Santa Croce (nekad u niši Or San Michele); MICHELETTI 1993: 48; ITALIAN 2011: URL: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

²²⁸ Usp. Sv. *Augustin iz Hippa* (Sv. *Augustin biskup*), apsida dijakonikona, Katedrala S. Maria Assunta, Torcello; TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Torcello&view=location&page=2&image=2342>.

²²⁹ Usp. Sv. *Grgur Veliki, Augustin iz Hippa i Silvestar Rimski*, svetište katedrale u Cefalùu;

Sveti Jeronim (f. 183c) prikazan je kao starac (Sl. 56.), kako je uobičajeno. Ipak, ovdje je jedna od rjeđih ikonografskih varijanti: svetac ima crveni šešir i grimizne haljine (ovdje: samo plašt), kao znak svećeničke službe u Rimu, gdje su u ranokršćansko doba svećenici obnašali službe koje su kasnije preuzeli kardinali. Tako se prikazivao i u talijanskom gotičkom slikarstvu 14. st., kao što je *Sv. Jeronim* u edikuli predele na *Raspeću* Narda di Cionea iz 1350.²³⁰ Na f. 183c ima još i model crkve u rukama, što je lokalizam prisutan i na nekim kasnijim gotičkim primjerima u Dalmaciji. To su: zadarska skulptura *Sv. Jeronima* Petra de Riboldisa iz 1433., na kojoj svetac ima crveni kardinalski šešir i model crkve u rukama,²³¹ i *Sv. Jeronim*, oko 1450., detalj *Ugljanskoga poliptiha* Dujma Vuškovića, gdje ima crvenu kardinalsku odjeću i šešir, u desnoj ruci drži pero, a u lijevoj model crkve.²³²

Sv. Franjo Asiški (f. 183a) je u tamnosivu franjevačkom habitu s kukuljicom i malim plaštem na ramenima, nalik odjeći siromaha. Na dlanovima i stopalima ima krvave stigme, kao i crvenu trokutastu stigmom na desnom boku. Na glavi ima tonzuru. U desnoj ruci drži kodeks (Sveto pismo), u crvenim koricama bez ukrasa i s jednom kopčom kao što je na minijatura-ma na ff. 174a,²³³ 175a,²³⁴ 181c²³⁵ u MHrv. U lijevoj ruci drži tanak crveni latinski križ. Oko pojasa ima bijeli franjevački pasac s tri čvora (Sl. 57.). Po ovim osobinama, njegova ikonografija u MHrv gotovo u cjelini slijedi način

---

TOMEKOVIĆ 2011: URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Italy&location=Cefal%F9&view=country&page=28&image=2881>.

²³⁰ Usp. Nardo di Cione, *Raspeće*, poliptih, 1350., Firenca: Uffizi; ITALIAN 2011: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

²³¹ Petar de Riboldis, *Sv. Jeronim*, 1433., dio kasnogotičkog retabla s glavnog oltara crkve Sv. Frane, polikromirano i djelomično pozlaćeno drvo, Zadar, Zbirka Samostana sv. Frane; SJAJ 1990: 74 i 325.

²³² Dujam Vušković, *Ugljanski poliptih*, oko 1450., tempera na drvu, Zadar, Samostan sv. Frane; SJAJ 1990: 85. i 326; RAUTER PLANČIĆ 2004: 156–157 i 159.

²³³ Usp. *Sveta Klara Asiška*, f. 174a; HRVOJEV 1973: f. 174a.

²³⁴ Usp. *Uznesenje Blažene Djevice Marije*, f. 175a; HRVOJEV 1973: f. 175a.

²³⁵ Usp. *Anđeo, simbol sv. Mateja Evanđelista*, f. 181c, HRVOJEV 1973: f. 181c.

prikazivanja još od najstarijih svečevih slika u Asizu,²³⁶ Firenci,²³⁷ sjevernoj Hrvatskoj²³⁸ i Dalmaciji,²³⁹ a koja se uglavnom zadržala sve do danas.

Sv. Martin biskup (f. 187c) u biskupskoj je odjeći, s mitrom na glavi. Odjeven je u misnicu ispod koje je bijela alba, a preko ramenâ mu je bijeli palij s razmaknutim crnim križićima. Desnom rukom, trima prstima blagoslivlje poput svetaca na bizantskim ikonama, a lijevom drži elegantan zlatni pastoral (Sl. 58.). Svojevrstan je pandan ovoj minijaturi *Reljef s likom sv. Martina i glagoljskim natpisom iz Senja* (Sl. 59.),²⁴⁰ kao i *Sv. Martin na Ophodnom križu*, zlatarskom radu iz Nina.²⁴¹ U biskupskoj se odori obično prikazuje na renesansnim slikama, pa je s obzirom na vrijeme nastanka, minijatura u MHRV veoma rani prikaz prema renesansnoj ikonografiji u hrvatskom i europskom slikarstvu. Osim toga, u renesansnim prikazima ponekad ima u rukama ili kraj sebe gusku, koje u MHRV nema, dok ga srednjovjekovno slikarstvo prikazuje u vojničkoj odori na konju, u trenutku kada mačem siječe svoj plašt kako bi njime ogrnuo prosjaka.²⁴² Minijatura u MHRV spoj

²³⁶ Cimabue, *Bogorodica s Djetetom na prijestolju, anđelima i sv. Franjom (Maestà)*, oko 1280., freska, transept u Donjoj bazilici Sv. Franje. Prikaz slovi kao portret sv. Franje, jer odgovara opisu koji je ostavio njegov prvi biograf, Toma Čelanski. Usp. ASSISI 2000: 16–17 i TOMEI 1997: 34–35; Cimabue, *Sv. Franjo, 1277.–1280.*, freska u S. Maria degli Angeli. Usp. TOMEI 1997: 35; Simone Martini, *Sveti Franjo*, oko 1317., detalj zidnoga Poliptiha, transept Donje bazilike (veoma realističan i ekspresivan prikaz). Usp. ASSISI 2000: 20–22; Pietro Lorenzetti, *Madonna dei Tramonti*, 1310.–1320., freska, transept Donje bazilike. Usp. ASSISI 2000: 28; »Maestro di San Francesco«, *Sv. Franjo propovijeda pticama*, oko 1260., freska, lađa Donje bazilike. Usp. ASSISI 2000: 38; Giotto, *Sv. Franjo i sv. Klara*, freska, kraj 13. st., detalj luka u Gornjoj bazilici. Usp. ASSISI 2000: 49; Giotto, *Fresko ciklus o životu Sv. Franje* u lađi Gornje bazilike, 1297.–1299. Usp. ASSISI 2000: 61–63 i 65.

²³⁷ Barone Berlinghieri, *San Francesco e le storie della sua vita*, 13. st., poliptih, Cappella Bardi, Santa Croce, Firenca. Na središnjem dijelu poliptiha Svetac je sa stigmama i knjigom u lijevoj ruci, a desnicom blagoslivlje. Usp. MICHELETTI 1993: 11, sl. 8.

²³⁸ Rimski slikarska škola, *Sv. Franjo*, detalj fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, kraj 13. st.; FISKOVIĆ 1987: 104–105.

²³⁹ Na primjer: Majstor mletačko-bizantske škole, *Triptih s Bogorodicom i svecima*, oko 1300., tempera na drvu, Split, Arheološki muzej, izloženo u Galeriji umjetnina. FISKOVIĆ 1987: 114–115 i 135.

²⁴⁰ Usp. *Reljef s likom sv. Martina*, oko 1330., bijeli vapnenac, Senj. Original je u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, inv. br. 6821; Replika: Zagreb, Staroslavenski institut; IZVORI 2008.–2009.: URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

²⁴¹ Zlatar Stjepan (zadarski rad), *Sv. Martin*, 14./15. st., revers ophodnoga križa, pozlaćeni srebrni lim na drvu, Nin, Riznica župne crkve; SJAJ 1990: 233 i 329.

²⁴² *Sv. Martin u Psaltiru sv. Elizabete*, 13. st., iluminacija kalendara za studeni, f. 6r. Usp.

je »arhaičnoga« modela po uzoru na srednjovjekovno bizantsko slikarstvo koje preferira svečanu, hijeratsku pozu na mozaicima²⁴³ i ikonama,²⁴⁴ i novijeg zapadnog tipa koji ga prikazuje kao biskupa po ukusu renesanse.

5. ZAKLJUČAK

Minijature pojedinačnih likova svetaca u MHrv stilski pripadaju gotici, a ikonografski se oslanjaju na srednjovjekovnu umjetnost Bizanta i Zapada. Ipak, one uglavnom nisu »čisti« ikonografski tipovi s obzirom na bizantsku ili zapadnu umjetničku sferu utjecaja. Na mnogim minijaturama ima otklona: ili je uobičajenim atributima svetaca nešto dodano ili oduzeto, ili se radi o kombinacijama istočnih i zapadnih ikonografskih elemenata. Većina je obrazaca podrijetlom iz ranoga kršćanstva, a tijekom srednjega vijeka doživljava razvoj, obogaćenje i prerade uvjetovane stilskim utjecajima iz Bizanta ili sa Zapada. Taj je ikonografski razvoj vidljiv na prikazima pojedinačnih likova na minijaturama u MHrv, budući da su spomenuti utjecaji, ovdje preslojeni i reinterpretirani, stvorili novu, složeniju ikonografiju. Analizom pojedinačnih likova u MHrv utvrđeno je da njihova ikonografija ima veći udio bizantskih, a manjim dijelom zapadnih elemenata. Ove su osobine naglašenije u prikazima svetaca koje časti istočna i zapadna liturgija, s time da je štovanje nekih od njih na Istoku sve do danas izraženije nego na Zapadu (sv. Ivan Krstitelj, sv. Mihovil Arkandeo). Pritom je naglašenije čuvanje anakronizama i kasnoantičke tradicije u bizantskoj srednjovjekovnoj umjetnosti koja više nego Zapad inzistira na nepromjenljivosti stilskih i ikonografskih shema, dok je znatno veći udio zapadnih elemenata zastupljen kod svetaca koji se časte na Zapadu. Time se potvrđuje teza autorice²⁴⁵ da

---

SALTERIO 2002: f. 6r (str. 12.); Simone Martini, *Sv. Martin dijeli svoj plašt s prosjakom*, 1312.–1318., freska, Kapela sv. Martina u Donjoj bazilici u Asizu; ASSISI 2000: 35. Ovakvi se prikazi još javljaju i na nekim renesansnim slikama, na primjer Vittore Carpaccio, *Sv. Martin s prosjakom*, kraj 15. st., detalj poliptiha, Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti; IVANČEVIĆ 1993: 142–143.

²⁴³ Usp. *Sv. Nikola*, sredina 11. st., Kijev, crkva Sv. Sofije; SCHUG-WILLE 1970: 234.; *Sv. Martin*, kraj 12. st., donja zona trijumfalnog luka bazilike u Monrealu (Sicilija); SCHUG-WILLE 1970: 197.

²⁴⁴ Usp. *Triptih sa sv. Nikolom i sv. Ivanom Krstiteljem*, ikone, oko 1250.–1260., Sinaj, Samostan sv. Katarine; ROSSI; LUCA 2006: 190–191.

²⁴⁵ MOKROVIĆ 2010: 505–538.

je više bizantskih elemenata u prvom dijelu MHrv, osobito na minijaturama s pojedinačnim likovima, dok je zapadnih više u drugom dijelu MHrv, gdje su naslikani i sveci kojih nema u istočnom kalendaru. Ujedno se, gotovo u cijelosti, potvrđuju i navodi M. Pantelić iz 1970.²⁴⁶ i 1973.²⁴⁷ koja je, nakon Jagić-Thallóczy-Wickhoffove analize iz 1891.²⁴⁸ utrla put daljnjim ikonografskim istraživanjima minijatura u MHrv.

U MHrv motivi su prikazani na različite načine: »reducirano«, to jest samo s neophodnim atributima (starozavjetni proroci, evanđelisti, apostoli); reducirani s obzirom na elemente opisa (novozavjetni sveci i neki zapadni sveci) ili zamijenjeni svojim atributom odnosno bližom oznakom (simbolički prikazi evanđelista). Dio minijatura s pojedinačnim likovima oblikovan je prema zapadnim kasnogotičkim uzusima koji podrazumijevaju prikazivanje raznovrsnih detalja, smještajući time likove u kontekst prostora i vremena sve više obilježena individualnošću i humanističkim senzibilitetom. Ovo se odnosi ponajprije na prvake franjevačkoga duha sv. Franju Asiškoga i sv. Klaru Asišku, a onda i na ostale franjevačke i zapadne svece koji nisu vezani uz taj crkveni red, no stilski naginju Zapadu. Odnosno, njihov ikonografski program ovisi o franjevačkoj reformi ne samo u liturgijskom, nego i u općehumanističkom smislu kasnoga srednjovjekovlja, budući da je životni stil sv. Franje Asiškoga jedna od manifestacija promjena koje se događaju u srednjovjekovnom poimanju čovjeka i prirode tijekom 12. i 13. st. Time se potvrđuje tijesna povezanost s franjevačkim krugom s obzirom na zastupljenost franjevačkih svetaca u sanktoralu, kao i na njihovu preciznu ikonografiju, zadanu već na njihovim prvim prikazima u Asizu, gdje su ih slikali prema sjećanju suvremenika i njihovih prvih životopisaca.

Kod nekih ranokršćanskih (*Sv. Vid, Modest i Krescencija; Sv. Margareta; Sv. Katarina Aleksandrijska* i dr.) i kod nekih zapadnih svetaca sačuvan je arhaičan bizantski ikonografski koncept pojedinačnoga opisivanja po uzoru na likove u nizu na freskama i ikonama, s tim da su stilski oblikovani prema posvjetovljenim zapadnim obrascima (moda, estetika, kasnosrednjovjekovni ukus u maniri međunarodnoga dvorskoga stila, a poneki i rane renesanse). Pojavljuju se još i kombinirani ikonografski tipovi pri čemu se

²⁴⁶ PANTELIĆ 1970: 60–67.

²⁴⁷ PANTELIĆ 1973.a: 495–507.

²⁴⁸ JAGIĆ; THALLÓCZY; WICKHOFF 1891: 110; PANTELIĆ 1970: 78; PANTELIĆ 1973.a: 495.

na istoj minijaturi spajaju stariji ikonografski slojevi s mlađima (Sv. Mihovil Arkandžeo, Sv. Martin biskup, Sv. Magdalena i dr.). To pak rezultira neuobičajenim ikonografskim »pomacima«, obuhvaćajući ponekad raspon od nekoliko stoljeća.

Sličnosti između likovnih usporednica u ovom radu dijakronijski se odnose na međusobne podudarnosti i/ili mijene u slijedu stilova od ranoga kršćanstva, bizantskoga stila, adriobizantizma, romanike, gotike, međunarodnoga dvorskoga stila do rane renesanse. Pritom se većina odnosi na paralelne pojave u Bizantu i na Zapadu (14. i početak 15. st.). Sinkronijski je princip primijenjen u proučavanju bizantskih, zapadnih i dalmatinskih (hrvatskih) usporednica kojih najviše ima u srednjovjekovnom slikarstvu.

S obzirom na sličnost ikonografije u Dalmaciji, utvrđene su sličnosti na djelima koja istovremeno nastaju između Zadra, Trogira, Splita i južne Dalmacije, i to na freskama, poliptisima, minijaturama, te u zlatarstvu (Sv. Martin, Sv. Klara) i kiparstvu. Posebna je pažnja posvećena istim motivima na minijaturama u MHRV i u drugim hrvatskoglagoljskim misalima te u nekim latinskim kodeksima u Hrvatskoj i u Europi. Time se potvrđuje njihova međusobna ikonografska, a djelomično i stilska srodnost koja se, osim u minijaturistici, očituje i u sličnosti s drugim vrstama srednjovjekovnih umjetničkih djela.

IZVORI

a) hrvatskoglagoljski rukopisi:

BERLINSKI. 1402. *Berlinski misal*. Berlin: Staatsbibliothek. Ms. Ham. 444.

BREVIJAR. 15. st. *Ljubljanski glagoljski brevijar*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica. Ms 163 (stara sign.: C 163 a/2).

DRUGI VRBNIČKI. 1462. *Drugi vrbnički misal*. Vrbnik: Župni ured.

HRVOJEV. 1973. *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. Grabar, B., A. Nazor, M. Pantelić (ur.), sub redactione V. Štefanić. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig«, Mladinska knjiga i Akademische Druck- und Verlagsanstalt (+ faksimil).

IZVORI. 2008.–2009. *Izvori Staroslavenskoga instituta*. URL: izvori.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).

KOPENHAGENSKI. Kraj 14. st. *Kopenhagenski misal*. Kopenhagen:

Kongelige Bibliotek. *Ny kongelig Samling 41b*, 2°.

LJUBLJANSKI. 15. st. *Ljubljanski misal*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica. *Ms. 162a/2*.

NAJSTARIJI. Poč. 14. st. *Najstariji hrvatski glagoljski misal*. Rim: Biblioteca Apostolica Vaticana. *Borg. Illir. 4*.

NEWYORŠKI. 15. st. *Newyorški glagoljski misal*. New York: The Pierpont Morgan Library. *M 931*.

NOVAKOV. 1368. *Misal kneza Novaka*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. Slav. 8*.

PRVI VRBNIČKI. 1456. *Prvi vrbnički misal*. Vrbnik: Župni ured.

ROČKI. 1420. *Ročki misal*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. Slav. 4*.

VATIKANSKI. 1435. *Glagoljski misal*. Rim: Biblioteca Apostolica Vaticana. *Borg. Illir. 8*.

b) latinični rukopisi:

BEDFORD HOURS. 1423.–1430. *The Book of Hours of the Duke and Duchess of Bedford*. London: British Library. *Additional Ms. 18850*.

CORALE. 15. st. *Corale*. Koper: Arhiv stolne crkve.

GRADUAL. Oko 1312. *Gradual iz Katharinenthala*. Zürich: Schweizerisches Landesmuseum i Kantonski muzej Thurgau, Frauenfeld. *Ms. LM 26117*.

KRÖNUNGS. Oko 800. *Krönungs Evangeliar*. Beč: Kunsthistorisches Museum. *Schatzkammer Inv. XIII 18*.

LAMBETH. 1260.–1270. *Lambeth Apocalypse*. London: Lambeth Palace, Library of the Archbishop of Canterbury. *Ms. 209*.

LES TRÈS BELLES. 1380.–1412. MASTER OF THE PAREMENT OF NARBONNE; MASTER OF THE HOLY GHOST; MASTER OF JOHN THE BAPTIST. *Les Très Belles Heures de Notre-Dame du Duc Jean de Berry*. Paris: Bibliothèque nationale de France. *Ms. nouv. acq. lat. 3093*.

SALTERIO. 2002. *Salterio di Santa Elisabetta: Facsimile del ms. CXXXVII del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli*. Barberi, C. (ur.). Udine: Ministero per i Beni e le Attività Culturali-Soprintendenza Regionale per i Beni e le Attività Culturali Friuli Venezia Giulia. (faksimil + komentar + CD).

THE BLACK HOURS. Oko 1475. *The Black Hours*. New York: The Pierpont Morgan Library. *M. 493*.

c) ostalo:

GREEK. 14. st. *Greek Gospels and Praxapostolos*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. suppl. gr.* 52.

GREEK. 14. st. *Greek Gospels and Praxapostolos*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. theol. gr.* 300.

GREEK GOSPEL. Oko 1000. *Greek Gospel Book*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. theol. gr.* 240.

HVALOV. 1986. *Hvalov zbornik: Codex »Christiani« nomine Hval* (faksimil originala iz Univerzitetske biblioteke u Bologni) + *Zbornik Hvala Krstjanina: transkripcija i komentar*. N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor, J. Maksimović (ur.). Sarajevo, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti BiH.

ITALIAN. 2011. URL: http://cueflash.com/decks/Italian_Renaissance_Art.

IZAIJA. 2011. URL: http://www.nga.gov/fcgi-bin/tinfo_f?object=10&detail=note.

IZAIJA 2011a: URL: <http://www.abcgallery.com/D/duccio/duccio35.html>.

JOŠUIN. 10. st. *Jošuin svitak*. Rim: Biblioteca Vaticana. *Gr.* 431.

MAGDALENA. 2011. URL: http://www.biznis-portal.rs/slike/slike_svetaca/sveta_marija_magdalena.

MIKHARKHANGEL. 2011. URL: <http://sr.wikipedia.org/wiki/Слика:Мик-харкхangel.jpg>.

MYRIOBIBLOS. 2011. URL: <http://www.myriobiblos.gr/museum/icons>.

PETAR I PAVAO. 2011. URL: <http://www.abcgallery.com/I/icons/icons14.html>.

RABULIN. 586. *Rabulinov evanđelistar*. Firenze: Biblioteca Laurentiana. *Plu. I, cod.* 56.

SLAVONIC. 1502. *Slavonic Liturgical Gospel Book*. Beč: Österreichische Nationalbibliothek. *Cod. slav.* 7.

ST. MARK'S BASILICA. 2011. URL: <http://www.sacred-destinations.com/italy/venice-san-marco-photos/>.

TOMEKOVIĆ, S. 2011. *Index of Christian Art: The Svetlana Tomekovic Database of Byzantine Art*. URL: <http://ica.princeton.edu/tomekovic/main.php>.²⁴⁹

---

²⁴⁹ Zahvaljujem Marici Čunčić što me upozorila na ovaj izvor kao iscrpnu slikovnu bazu podataka.

LITERATURA

- ASSISI. 2000. *Arte e storia di Assisi: Città del Giubileo 2000*. Firenze: Bonechi.
- BADURINA, A. (ur.). 1979. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost.
- BELAMARIĆ, J. (ur.). 2001. *Blago trogirskih riznica: Umjetničko i kulturno naslijeđe od 1000. do 1600. g. (katalog izložbe u Galeriji Klovićevi dvori 27.XII.2001.–3.III.2002.)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- BRATULIĆ, J.; R. KOSINOŽIĆ. [2010?]. *Istra – zavičaj starina i ljepota*. Pula: C.A.S.H. MM.
- ĐURIĆ, V. J. 1957. Minijature Hvalovog rukopisa. *Istoriski glasnik* 10/1–2, 39–51.
- FINGERNAGEL, A.; C. GASTGEBER (ed.). 2008. *The most beautiful Bibles*. Cologne – Vienna: Taschen – Österreichische Nationalbibliothek.
- FISKOVIĆ, I. 1987. *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj (Muzej za umjetnost i obrt, 30.VI.–15.10.1987.)*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt. (katalog izložbe).
- GAMULIN, G. 1983. *Slikana raspela u Hrvatskoj*. Zagreb – Opatija: Grafički zavod Hrvatske – Otokar Keršovani – Kršćanska sadašnjost – Mladost – Nakladni zavod Matice hrvatske – Sveučilišna naklada Liber – Spektar.
- GORYS, E. 2003. *Leksikon svetaca*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- GRABAR, A. 1968. *L'art du Moyen Age en Europe Orientale*. Paris: Éditions Albin Michel.
- GROZDANOV, C. 1980. *Ohridskoto dzidno slikarstvo od XIV vek*. Ohrid: Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata i Naroden muzej – Ohrid i Filozofski fakultet u Beogradu – Institut za istoriju umetnosti.
- HILJE, E.; R. TOMIĆ. 2006. *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije: Slikarstvo*. (prir. N. Jakšić). Zadar: Zadarska nadbiskupija.
- IVANČEVIĆ, R. 1993. *Umjetničko blago Hrvatske*. Zagreb: Motovun.
- JAGIĆ, V., L. THALLÓCZY, F. WICKHOFF. 1891. *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*. Vindobonae.
- JANSON, H. W., D. J. JANSON. 1989. *Istorija umetnosti: Pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas*. Beograd: Prosveta.
- KARAMAN, LJ. 1963. *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti N. R. H.
- LAVAGNINO, E. 1952. Michele Arcangelo: Iconografia. *Enciclopedia Cattolica VIII: MARA–NZ*. Città del Vaticano: Ente per l'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico. Col. 952–953.
- MICHELETTI, E. 1993. *Santa Croce*. Firenze: Becocchi Editore.
- MOKROVIĆ, LJ. 2008. Neki giottovski elementi i odjeci gotičkoga humanizma na minijaturama Hrvojeva misala. *Slovo* 56–57, 351–362.
- MOKROVIĆ, LJ. 2008.–2009. Minijature Hrvojeva misala, URL: minijature.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).
- MOKROVIĆ, LJ. 2010. Bizantski i zapadni stil na minijaturama Hrvojeva misala.

Slovo 60: 505–538.

- MOKROVIĆ, LJ.; A. MAGDIĆ. 2008.–2009. Računalni program »Minijature«. URL: minijature.stin.hr (intranet Staroslavenskoga instituta u Zagrebu).
- MUNK, Z. (ur.). 1964. *Minijatura u Jugoslaviji*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt. (katalog izložbe april – juni 1964.)
- PANTELIĆ, M. 1970. Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala. *Slovo 20*, 39–96.
- PANTELIĆ, M. 1973. Hrvojev misal i njegov historijskoliturgijski sastav. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, V. Štefanić (ur.). *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: Transkripcija i komentar*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig«, Mladinska knjiga i Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 489–494.
- PANTELIĆ, M. 1973.a. Kulturnopovijesna analiza iluminacija Hrvojeva misala. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, V. Štefanić (ur.). *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: Transkripcija i komentar*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig«, Mladinska knjiga i Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 495–507.
- PRIJATELJ, K. 1984. Prilog pripadnosti minijatura misala vojvode Hrvoja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 23*, 311(91)–318(98).
- RADOJČIĆ, S. 1966. *Staro srpsko slikarstvo*. Beograd: Nolit.
- RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2004. *Stoljeće gotike na Jadranu: Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana (Galerija Klovićevi dvori, 19.X. – 28.XI.2004.)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori. (katalog izložbe).
- RAUTER PLANČIĆ, B. (ur.). 2006. *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti: The first five centuries of Croatian art (Galerija Klovićevi dvori, 19. rujna – 26. studenoga 2006.)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori. (katalog izložbe).
- ROSSI, C.; A. de LUCA. 2006. *Das Kloster Sankt Katharina im Sinai und seine biblische Geschichte*. Wiesbaden: White Star Verlag GmbH.
- SCHUG-WILLE, C. 1970. *Bizant i njegov svijet*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- SJAJ. 1990. *Sjaj zadarskih riznica: Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća: The Splendour of Zadar Treasures: Religious Art in the Archdiocese of Zadar 4th–18th centuries (Muzejsko-galerijski centar, 3.5.–1.7.1990.)*. M. Domijan; I. Petricioli; P. Vežić (ur.). Zagreb: Muzejsko-galerijski centar – Muzejski prostor. (katalog izložbe).
- STRATEN, R. van. 2003. *Uvod u ikonografiju: Teoretske i praktične upute*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- TOMEI, A. 1997. *Cimabue*. Firenze: Giunti Gruppo Editoriale.
- VALLAND, R. 1963. *Aquilée et les Origines Byzantines de la Renaissance*. Paris: Éditions E. de Boccard.
- VICELJA-MATIJAŠIĆ, M.; V. N. GAŠPAR (ur.). 2008. *IKON: Časopis za ikonografske studije: Journal of the Iconographic Studies 1*, 1–316.
- WALTHER, F. I.; N. WOLF. 2001. *Codices illustres: The world's most famous*

illuminated manuscripts 400–1600. Köln – London – Madrid – New York – Paris – Tokyo: Taschen.

ILUSTRACIJE²⁵⁰

Sl. 1. *Prorok Izaija*
(Hrvojev misal, f. 15c)
Fig. 1. *Il profeta Isaiah*
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 15c)

Sl. 3. *Prorok Danijel*
(Hrvojev misal, f. 49a)
Fig. 3. *Il profeta Daniele*
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 49a)

Sl. 5. *Prorok Ilija* (Hrvojev
misal, f. 56d)
Fig. 5. *Il profeta Elia*
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 56d)

Sl. 2. *Prorok Elizej* (Hrvojev
misal, f. 43c)
Fig. 2. *Il profeta Eliseo*
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 43c)

Sl. 4. *Prorok Danijel u lavljoj
jami* (Hrvojev misal, f. 61c)
Fig. 4. *Il profeta Daniele ne-
lla buca di leoni* (Messale del
Duca Hrvoje, f. 61c)

²⁵⁰ Zahvaljujem Antoniju Magdiću na tehničkoj pomoći prilikom pripreme slikovnih priloga za objavljivanje.

Sl. 6. Sv. Matej Apostol
(Hrvojev misal, f. 167b)
Fig. 6. S. Matteo Apostolo
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 167b)

Sl. 8. Sv. Luka Evanđelist
(Hrvojev misal, f. 64a)
Fig. 8. S. Luca Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 64a)

Sl. 10. Sv. Luka Evanđelist
(Hrvojev misal, f. 184d)
Fig. 10. S. Luca Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 184d)

Sl. 7. Sv. Luka Evanđelist
(Hrvojev misal, f. 41c)
Fig. 7. S. Luca Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 41c)

Sl. 9. Sv. Luka Evanđelist
(Hrvojev misal, f. 114a)
Fig. 9. S. Luca Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 114a)

Sl. 11. Sv. Ivan Evanđelist
(Hrvojev misal, f. 99d)
Fig. 11. S. Giovanni
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 99d)

Sl. 12. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 100c)
Fig. 12. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 100c)

Sl. 14. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 117c)
Fig. 14. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 117c)

Sl. 16. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 186b)
Fig. 16. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 186b)

Sl. 13. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 101b)
Fig. 13. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 101b)

Sl. 15. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 180b)
Fig. 15. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 180b)

Sl. 17. *Sv. Ivan Evāndelist*
(Hrvojev misal, f. 160c)
Fig. 17. *S. Giovanni*
Vangelista (Messale del
Duca Hrvoje, f. 160c)

Sl. 18. Sv. Filip i Jakov apostoli (Hrvojev misal, f. 159a)
Fig. 18. SS. Filippo e Giacomo apostoli (Messale del Duca Hrvoje, f. 159a)

Sl. 20. Sv. Bartolomej Apostol (Hrvojev misal, f. 176d)
Fig. 20. S. Bartolommeo Apostolo (Messale del Duca Hrvoje, f. 176d)

Sl. 22. Sv. Petar i Pavao apostoli (Hrvojev misal, f. 166d)
Fig. 22. SS. Pietro e Paolo apostoli (Messale del Duca Hrvoje, f. 166d)

Sl. 19. Sv. Barnaba Apostol (Hrvojev misal, f. 162b)
Fig. 19. S. Barnaba Apostolo (Messale del Duca Hrvoje, f. 162b)

Sl. 21. Sv. Petar Apostol (Hrvojev misal, f. 166a)
Fig. 21. S. Pietro Apostolo (Messale del Duca Hrvoje, f. 166a)

Sl. 23. Sv. Pavao Apostol, ilustrirani inicijal B (Hrvojev misal, f. 1b)
Fig. 23. S. Paolo Apostolo, l'iniziale illustrata B (Messale del Duca Hrvoje, f. 1b)

Sl. 24. Sv. Pavao Apostol
(Hrvojev misal, f. 167d)
Fig. 24. S. Paolo Apostolo
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 167d)

Sl. 26. Sv. Pavao Apostol
(Hrvojev misal, f. 151 c)
Fig. 26. S. Paolo Apostolo
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 151c)

Sl. 28. Sv. Petar Apostol
(Hvalov zbornik, f. 202r)
Fig. 28. S. Pietro Apostolo
(Codex »Christiani« nomine
Hval, f. 202r)

Sl. 25. Sv. Pavao Apostol
(Hrvojev misal, f. 202d)
Fig. 25. S. Paolo Apostolo
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 202d)

Sl. 27. Sv. Pavao i sv. Petar
apostoli (Hvalov zbornik,
f. 2v)
Fig. 27. SS. Paolo e
Pietro Apostoli (Codex
»Christiani« nomine Hval,
f. 2v)

Sl. 29. Sv. Petar Apostol
(Hvalov zbornik, f. 205v)
Fig. 29. S. Pietro Apostolo
(Codex »Christiani« nomine
Hval, f. 205v)

Sl. 30. Sv. Pavao Apostol (Hvalov zbornik, f. 225r)
Fig. 30. S. Paolo Apostolo (Codex »Christiani« nomine Hval, f. 225r)

Sl. 32. Glavosijek sv. Ivana Krstitelja (Hrvojev misal, f. 177d)
Fig. 32. Martirio di S. Giovanni Battista (Messale del Duca Hrvoje, f. 177d)

Sl. 34. Sv. Mihovil Arkandeo, 6. st., mozaik (Ravenna, S. Apollinare in Classe)
Fig. 34. S. Michele Archangelo, 6. sec., mosaico (Ravenna, S. Apollinare in Classe)

Sl. 31. Sv. Marija Magdalena (Hrvojev misal, f. 170b)
Fig. 31. S. Maria Maddalena (Messale del Duca Hrvoje, f. 170b)

Sl. 33. Sv. Mihovil Arkandeo (Hrvojev misal, f. 183a)
Fig. 33. S. Michele Archangelo (Messale del Duca Hrvoje, f. 183a)

Sl. 35. Sv. Dujam i sv. Mihovil Arkandeo (Hrvojev misal, f. 160d)
Fig. 35. SS. Domnio e Michele Archangelo (Messale del Duca Hrvoje, f. 160d)

Sl. 36. Sv. Mihovil Arkandeo
(Hrvojev misal, f. 242b)
Fig. 36. S. Michele
Archangelo (Messale del
Duca Hrvoje, f. 242b)

Sl. 38. Andeo – simbol sv.
Mateja Evanđelista (Hrvojev
misal, f. 181c)
Fig. 38. Angelo – simbolo
di S. Matteo Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 181c)

Sl. 40. Vol – simbol sv. Luke
Evanđelista (Hrvojev misal,
f. 77d)
Fig. 40. Bue – simbolo di S.
Luca Vangelista (Messale
del Duca Hrvoje, f. 77d)

Sl. 37. Andeo – simbol sv.
Mateja Evanđelista (Hrvojev
misal, f. 69c)
Fig. 37. Angelo – simbolo
di S. Matteo Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 69c)

Sl. 39. Lav – simbol sv.
Marka Evanđelista (Hrvojev
misal, f. 73d)
Fig. 39. Leone – simbolo
di S. Marco Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 73d)

Sl. 41. Orao – simbol sv.
Ivana Evanđelista (Hrvojev
misal, f. 84b)
Fig. 41. Aquila – simbolo
di S. Giovanni Vangelista
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 84b)

Sl. 42. Sv. Jelena Križarica
(Hrvojev misal, f. 159c)
Fig. 42. S. Elena di Santa
Croce (Messale del Duca
Hrvoje, f. 159c)

Sl. 44. Sv. Margareta mučeni-
nica (Hrvojev misal, f. 169d)
Sl. 44. S. Margherita martire
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 169c)

Sl. 46. Sv. Kuzma i Damjan
(Hrvojev misal, f. 182b)
Fig. 46. SS. Cosma e
Damiano (Messale del Duca
Hrvoje, f. 182b)

Sl. 43. Sv. Vid, Modest i
Krescencija (Hrvojev misal,
f. 163b)
Fig. 43. SS. Vito, Modesto
e Crescencija (Messale del
Duca Hrvoje, f. 163b)

Sl. 45. Sv. Lovro mučenik
(Hrvojev misal, f. 173c)
Fig. 45. S. Lorenzo martire
(Messale del Duca Hrvoje,
f. 173c)

Sl. 47. Sv. Katarina
Aleksandrijska (Hrvojev mi-
sal, f. 189a)
Fig. 47. S. Caterina di
Alessandria (Messale del
Duca Hrvoje, f. 189a)

Sl. 48. Sv. Kirijak (Cirijak) biskup i mučenik (Hrvojev misal, f. 160b)

Fig. 48. S. Ciriaco vescovo e martire (Messale del Duca Hrvoje, f. 160b)

Sl. 50. Sv. Apolinar biskup (Hrvojev misal, f. 170c)

Fig. 50. S. Apollinare vescovo (Messale del Duca Hrvoje, f. 170c)

Sl. 52. Sv. Jakob Apostol (Hvalov zbornik, 1404., f. 198r)

Fig. 52. S. Giacomo Apostolo (Codex »Christiani« nomine Hval, 1404., f. 198r)

Sl. 49. Sv. Antun Padovanski (Hrvojev misal, f. 162c)

Fig. 49. S. Antonio di Padova (Messale del Duca Hrvoje, f. 162c)

Sl. 51. Sv. Jakov Apostol (Hrvojev misal, f. 171a)

Fig. 51. S. Giacomo Apostolo (Messale del Duca Hrvoje, f. 171a)

Sl. 53. Sv. Klara Asiška (Hrvojev misal, f. 174a)

Fig. 53. S. Chiara di Assisi (Messale del Duca Hrvoje, f. 174a)

Sl. 54. Sveti Ludovik, franjevac i biskup (Sv. Ljudevit, lat. *Ludovicus Tolosanus*), Hrvojev misal, f. 176a
 Fig. 54. S. Lodovico francescano e vescovo (S. Lodovico di Tolosa), Messale del Duca Hrvoje, f. 176a

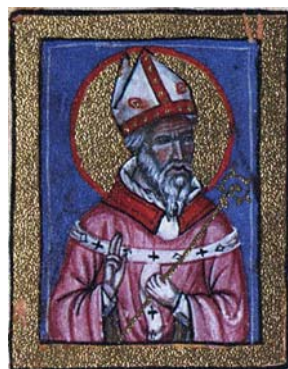
Sl. 55. Sv. Augustin biskup (Hrvojev misal, f. 177b)
 Fig. 55. S. Agostino vescovo (Messale del Duca Hrvoje, f. 177b)

Sl. 56. Sv. Jeronim (Hrvojev misal, f. 183c)
 Fig. 56. S. Geronimo (Messale del Duca Hrvoje, f. 183c)

Sl. 57. Sv. Franjo Asiški (Hrvojev misal, f. 183d)
 Fig. 57. S. Francesco di Assisi (Messale del Duca Hrvoje, f. 183d)

Sl. 58. Sv. Martin biskup (Hrvojev misal, f. 187c)
 Fig. 58. S. Martino vescovo (Messale del Duca Hrvoje, f. 187c)

Sl. 59. Reljef s likom sv. Martina biskupa i glagoljskim natpisom iz Senja, oko 1330.
 Fig. 59. Rilievo di S. Martino vescovo con la scrittura croato-glagolitica di Segna, c. 1330.

R i a s s u n t o

L'ICONOGRAFIA BIZANTINA E OCCIDENTALE NELLE IMMAGINI SINGOLE DEI SANTI NELLE MINIATURE DEL »MESSALE DEL DUCA HRVOJE«

L'analisi iconografica delle immagini singole dei santi nelle miniature del »Messale del Duca Hrvoje« presenta un certo numero di caratteristiche comuni nell'arte bizantina, occidentale e dalmata (croata) medievale. La maggior parte delle somiglianze è stata trovata nell'arte pittorica, tra cui sono anche miniature dei messali glagolitici croati. La maggioranza delle miniature non sono puri tipi iconografici, ma una combinazione di tradizione bizantina e occidentale. Gli elementi bizantini sono più numerosi nelle rappresentazioni dei santi che vengono venerati nella liturgia orientale e occidentale; gli elementi occidentali sono più presenti nelle miniature dei santi francescani e di quelli popolari nel Medioevo in Occidente. Gli elementi bizantini sono evidenti nei modi di dipinto dei santi nelle immagini singole oppure in una serie di loro rappresentazioni negli affreschi e nelle icone; gli elementi occidentali vengono più presenti nelle illustrazioni dei dettagli narrativi e descrittivi tipicamente gotici. Il conservatismo degli schemi iconografici è più espresso nell'influenza bizantina, mentre l'iconografia occidentale dipende più dallo sviluppo dei stili artistici dall'epoca paleocristiana al primo Rinascimento e dal gusto contemporaneo medievale.

Parole chiave: Messale del Duca Hrvoje, le immagini singole dei santi, le miniature, l'arte bizantina, l'arte occidentale, la iconografia

Traduzione: Ljiljana Mokrović

Prikazani rezultati proizišli su iz znanstvenoga projekta »Glagoljska paleografija«, provođenoga uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Pregledni članak

Autor: Ljiljana Mokrović

Staroslavenski institut

Demetrova 11

HR-10000 Zagreb

Primljen: 19. IV. 2011.

Prihvaćen: 27. X. 2011.